

О. Я. Савченко

Літературне ЧИТАННЯ

4 клас

**Підручник
для загальноосвітніх навчальних закладів**

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2015

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

зверни увагу

прочитай правильно

прочитай, подумай

уживай у своєму мовленні

роз'єднай слова і прочитай

завдання на вибір

зіграймо виставу

Малюнки Марини Крюченко

МІЙ ДРУЖЕ!

На уроках літературного читання в попередніх класах ти ознайомився з творчістю багатьох українських і зарубіжних письменників. У цій книзі прочитаєш твори вже відомих тобі авторів, а також відкриєш для себе нові імена, нові жанри усної народної творчості.

Працюючи з підручником, пригадаєш і повториш найважливіше з того, що вивчив раніше.

У разі потреби звертайся до **«Короткого словничка читача»**, уміщеного наприкінці підручника.

Подружися з підручником

- Розглянь уважно обкладинку. Що на ній написано? Що зображено?
- Що вміщено на форзацах? Вони відрізняються від знайомих тобі мандрівок Читай-містом, адже 4 клас — особливий.
- Знайди і проглянь зміст книги. Чи звернув увагу на нові жанри, нові прізвища?
- Який розділ найбільший? Кому він присвячений?
- Яке диво-дерево відкриває кожен розділ?
- Знайди умовні позначення. Чи всі тобі зрозумілі?

У книги люди, наче бджоли в соти,
знесли сяйливий, чародійний мед.

Дмитро Павличко

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ІЗ СКАРБНИЦІ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Ти вже знаєш, що з давніх-давен, ще коли не було писемності, люди складали казки, колиськові, загадки, прислів'я...

Ці твори передавалися із вуст в уста, тому їх об'єднали назвою **усна народна творчість**. Це спільне надбання багатьох поколінь.

Переходячи від одного оповідачя до іншого, твори зазнавали значних змін, хоч основна думка не змінювалася.

Письменники, учені збирали і записували народні казки, прислів'я, пісні, дотепні влучні вислови. Завдяки цьому усна народна творчість дійшла до нашого часу.

НАШІ ДЖЕРЕЛА

І пісня, і казка, і потішка, приказка та прислів'я — немину-че повертають нас до цілющих джерел землі, учать берегти навколишній світ — нашу домівку, природу, черпати радість від сонця, квітів, лісу й поля, шанувати свій рід.

Ти хочеш знати, як жили, про що мріяли твої предки — читай міфи, легенди, перекази, історичні пісні та думи.

Ти любиш фантазувати, переноситися уявою в незвичайні світи — читай казки. Вони вчитимуть тебе любити добро і боротися з кривдою, злом.

Бери на щастя в довгу життєву дорогу мудрість народну, заповідану нам дідами й прадідами. Бережи це багатство, бо стає його все менше, як чистих річок, як зелених галявин і синіх озер на землі.

З усної народної творчості ми зможемо дізнатися й краще зрозуміти особливості літочіслення¹ народів, їхніх вірувань. Чому, наприклад, у зимових колядках співається про весняних ластівок, чому дерево в більшості народів вважається священним, чому люди стрибали через вогонь під час святкування Купала.

Як народні інструменти, музика служили спілкуванню древніх, чому пісня має таку силу об'єднувати людей...

Ще багато-багато «чому» і «як»...

1. Прослухайте текст.

2. Про що можна дізнатися, читаючи казки й легенди? Прочитайте про це в тексті.

3. Чого навчають народні казки?

4. На які «чому» і «як» можна знайти відповіді, читаючи твори усної народної творчості?

5. **Поміркуйте разом:** про які джерела говорить автор? До чого закликає читачів?

¹ Літочіслення — система відліку й обчислення великих проміжків історичного часу.

ПОБУТОВІ КАЗКИ

Казка — наша улюблениця, адже в ній стільки цікавого! У 2-му класі ти читав казки про тварин, у 3-му — чарівні.

У цьому розділі ти прочитаєш **побутову казку**. Її герої живуть і діють в обставинах, близьких до справжнього життя. Але, потрапляючи у вигадані ситуації, вони виявляють надзвичайні якості — позитивні або негативні, дивовижний розум, небачену хоробрість, нечувану жадібність, мстивість.

У казках завжди перемагають бідні, скривджені, але чесні, розумні та працьовиті герої. Розповідаючи про це, народ ніби говорить, як треба жити насправді, до чого прагнути.

Схотілося, ізласка́вився, повідга́дувала, журі́ться, гринджо́ли, прицьку́йте, поздорóвкала́сь, рунду́к.

МУДРА ДІВЧИНА

Українська народна казка

Поміркуйте, про що може розповісти казка з такою назвою.

Було собі два брати — один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласка́вився¹ над бідним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову, і каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Ну, бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Бра́те! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив, як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному шкода стало своєї праці, не схотів віддавати. Пішли вони позива́тися² до пана.

¹ *Ізласка́вився* — виявив співчуття.

² *Позива́тися* — судітися.

Прийшли до пана. А панові, ма́бу́ть, не схотілося роздумувати, хто з них пра́вий, а хто ні, то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

— Кажіть, пане!

— Слухайте: що є у світі ситні́ш, прудкі́ш, милі́ш над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі:

— От дурниця, а не загадка! Що ж є ситні́ш над панські кабани, прудкі́ш над панські хорті́, а милі́ш над гроші? Ге, моя корова буде!

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питається:

— Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дб́чко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно і є.

— А яка ж загадка, тату? — Маруся питає.

— Та така: що є у світі ситні́ш, прудкі́ш, милі́ш над усе?

— Е, тату, ситні́ш над усе — земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкі́ш над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а милі́ш над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Чи ба? — каже батько. — Адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Дру́гого дня приходять обі́два брати до пана. От пан їх і питає:

— Ану, відгадали?

— Відгадали, пане, — кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоб собі попереду поспішить, та й каже:

— Ситні́ш, пане, над усе — ваші кабани, а прудкі́ш над усе — ваші хорти, а милі́ш над усе — гроші!

— Е, брешеш, брешеш! — каже пан. Тоді до вбогого:

— Ану, ти!

— Та що ж, пане, нема ситні́шого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

— Правда, правда! — каже пан. — Ну, а прудкіш що на світі?

— Прудкіш, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

— Так! Ну, а миліш? — питає він.

— А миліш над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Так, усе! — говорить пан. — Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав?

— Та що ж, пане, — каже вбогий, — є в мене дочка Маруся, так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

— Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчат, вигодувала, і щоб твоя дочка спекла їх на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождатиму. А не зробить, то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та як же мені, дóчко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць та казав, щоб ти посадила на них квочку, та щоб вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчат, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

А дочка взяла горщечок каші та й каже:

— Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, нехай він виоре землю, посіє цю кашу, і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він просо скосив, змолотив і натовк пшона годувати ті курчата, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана ту кашу, віддає та й каже:

— Так і так дочка казала.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

— Неси своїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й вітче полотно́. А не зробить, то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знов плаче. Зустрічає його дочка й каже:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла і виткала полотно.

Маруся взяла ні́ж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

— Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище, щоб було на чому прясти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й

покинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...» Потім думав, думав та й каже чоловікові:

— Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить, то буде лихо!

Іде знов батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

— Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так. І розказав їй усе. Маруся каже:

— Не журіться, тату, — все буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, взяла ґринджоли¹, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, горобця в руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап везе, а другою йде. Приходить отак до пана у двір, а пан як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

— Прицькуйте² її собаками!

Ті як прицькували її собаками, а вона й випустила зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю, поздоровкалася та й каже:

— Ось вам, пане, гостинець. — Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він — пурх та й вилетів у відчинене вікно!

А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук³ та й питає:

— Чого вам, люди добрі?

¹ Ґринджоли — сани.

² Прицькувати — наравити собаками.

³ Рундук — ґанок.

— Та от чого, пане: ночували ми обидва на полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела лош¹, — один каже.

А другий чоловік каже:

— Ні, брехня, — моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

— Приведіть сюди лоша й кобил: до якої лоша побіжить, — та й привела.

От привели, поставили запряжених кобил, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожен до себе тягаючи, що воно вже не знає, куди йому бігти, — взяло та й побігло геть. Ну, ніхто не знає, що тут робити, як розсудити. А Маруся каже:

— Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть — котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх — так одна й побігла до лошати, а друга стоїть.

Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробить, і відпустив її.

¹ Привела лош^а — народила.

1. Назви дійових осіб казки. Чому багатий брат захотів забрати в бідного корову?
2. Проглянь казку. Скільки загадок відгадала Маруся?
3. Знайди і прочитай частини тексту, де йдеться про кожну загадку.
4. Якою перед нами постає дівчина? А пан? Що схвалюється, а що засуджується в цій казці?
5. **Попрацюйте разом!** Які епізоди з казки зображено на малюнках? Хто головний персонаж твору?
6. Знайдіть у казці зачин, основну частину і кінцівку.

ПРИТЧІ

Притча — невелике усне оповідання повчального характеру про якусь життєву пригоду. Вона утверджує перемогу добра, справедливості.

БЕЗ ТРУДА НЕМА ПЛОДА

Народна притча

Якось один чоловік почаствував вовка хлібом.

— Ну й смачний! — похвалив вовк. А далі питає:

— А де ти його взяв?

— Та де взяв! Землю виорав...

— І все?

— Ні, потім посіяв жито...

— І вже маєш хліб?

— Та ні, — каже чоловік. — Почекав, поки жито зійшло, виросло, поспіло. Потім я його вижав, змолотив, намолов борошна, змісив тісто й аж тоді напик буханців.

— Що смачний хліб, то смачний, — сказав вовк. — Та скільки ж коло нього походити треба!

— Твоя правда, — сказав чоловік. — Клопоту багато. Але без труда нема плода.

1. Що послужило заголовком притчі? Як ти його розумієш?
2. Чиї слова слід читати нетерпляче, а чиї — повільно, повчально?

Розіграйте сценку за прочитаним.

У ПРИГОДІ

Народна притча

Пішов раз лев на лóви й зустрів мишку. Хотів її з'їсти, вже й лапою надушив. А мишка й каже йому:

— Ой, лéве, могутній владáрю! Не їж мене, змилуйся наді мною, бідною, маленькою мишкою! Я тобі за те в пригоді стану!

Засміявся лев:

— Ти мені в пригоді станеш? Якась нещасна мишка — мені, царéві над звірями, у пригоді можеш стати? У якій же це пригоді?

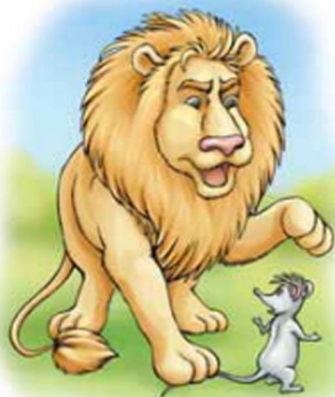
— А хто може теє знати, — каже мишка. — Тільки благаю я тебе — зглянься¹ наді мною!..

Зглянувся лев, пустив мишку. Подякувала вона й побігла швиденько до своєї нірки.

Коли це, за яким часом, попався лев у тенéта². Б'ється, сердешний, борсається в тенетах, нічо́го не зробить — ще гірше заплутався в сітку. Аж де не взялась мишка — одну петельку перегризла, другу... Як заходíлася³, то таку дірку в тенетах зробила, що й лев виліз! Тоді мишка й каже левові:

— А що, бачиш, і я, маленька мишка, тобі в пригоді стала!

— Бачу, — каже лев, — віддячила ти мені й навчила мене! Спасибі тобі. Я бачу, що добро, зроблене комусь, сторíцею⁴ повертається.

Записала Олена Пчілка

¹ Зглянься — змилуйся.

² Тенéта — сітка для ловлі звірів, птахів.

³ Заходíлася — почала швидко робити.

⁴ Сторíцею — у багато разів більше.

1. Прочитай притчу мовчки. Де зустрілися лев з мишкою? Чому лев не повірив мишці?
2. **Попрацюйте разом!** Знайдіть речення, у якому висловлено головну думку. Пригадайте твори, подібні до прочитаного за головною думкою.

НАРОДНІ ЛЕГЕНДИ

Народні легенди — це невеликі за обсягом твори-розповіді. У них відбилися народні уявлення про виникнення рослин, звірів, птахів, походження імен людей, назв річок, озер, окремих місцевостей, про події минулого та видатних історичних діячів.

ХЛІБ І ЗОЛОТО

Коли ще в Галичі¹ жив король Данило, він мав такого майстра, що робив йому гроші. Той майстер у золоті купався, але волі не мав. Король Данило сам відкривав ту касу, де працював той майстер, замикав його і випускав власноручно, коли треба було майстрові кудись вийти. Він лише один знав про все багатство короля, той майстер.

І так розжився, що не розумів, як так голодним бути. Та й одного разу каже королеві:

— Золото — цар.

А Данило поправляє його:

— Ні, чоловіче, хліб — усьому голова.

— Ні, золото і срібло.

Так вони сперечалися, що король обернувся та й пішов геть з майстерні. А другого дня бачить король Данило золотий напис на стіні: «Хліб — болото, а всьому голова — срібло й золото».

Пам'ятник
королю Данилу
в Галичі

¹ *Галич* — у давні часи столиця Галицького королівства, зараз — місто в Івано-Франківській області.

Данило нічого не сказав. Але другого дня зранку привів майстра, замкнув його; а тут вістові прилітають — ворог іде. Данило зібрав дружину¹, вирушають у похід. Поїхав, а про майстра забув, що замкнений. А король видав такий наказ, що ніхто не сміє до каси підходити, інакше смерть.

Минуло кілька місяців. Данило з військом повертається додому, чекає від майстра-золотаря дарунка за перемогу, а того нема. І тут згадав. Зіскакує з коня, біжить до каси, відмикає, а на купі золота — лиш кістак з майстра, а на стіні золотом написано:

«Срібло, золото — то болото, а хліб — цар».

Отак життя навчило...

1. Коли і де відбувалася подія, про яку народ склав легенду?
2. Поясни значення слів короля Данила: *«Хліб — усьому голова»*.
3. Чому загинув майстер?
4. Як би ти визначив головну думку легенди?

Прочитай думку короля Данила про хліб, щоразу змінюючи місце логічного наголосу.

МІСТО СМІЛА

Колись Сміла була в руках у польських панів. Володіли нею Любомірські, Потóцькі й інші вельможі. Козакі невпинно вели з ними війну за місто. Важкі були битви. Багато разів брали вони смілянський замок, і кожного разу поляки відбирали його назад.

Козаки почали вже занепадати духом. Та ось до них у табір прийшла незнайома жінка-козачка. Молода, красива й відважна. Вона виступила із закликом продовжувати боротьбу з понево́лювачами краю:

— Що ви за лицарі, що не можете витурити якихось зайд², що прийшли на землю, политу кров'ю і по́том, засі-яну кістками наших славних предків! Нехай ганьба впаде на голови малодушних!

¹ Дру́жина — військовий загін короля.

² За́йди — тут: прибуди; люди, які прибули звідкись.

І полум'яна українка кинулась на приступ фортеці. Козаки всі як один — за нею. Після короткої кривавої сутички замок був узятий.

З того часу і почали називати це місто Сміла на честь сміливої козачки, ім'я якої так і залишилося невідомим.

Герб¹
міста Сміли

1. Прочитай мовчки. Про які часи ця легенда? Хто її героїня?
2. Як люди увічнили пам'ять про відважну козачку?
3. Чи знаєш ти, звідки походить назва твого рідного міста або села? Розкажи про це у класі.

НАРОДНІ ПІСНІ

Справжнім скарбом українського народу, його душею є **народні пісні**. У них оспівують найважливіше для кожної людини: чесну працю, почуття любові, жалю, страждання, героїчні вчинки, народні звичаї, обряди.

Прочитайте вголос давні українські народні пісні.

Дотримуйтесь наспівної інтонації, намагайтесь передати почуття, настрої твору.

СТОІТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

Українська народна пісня

Стоїть явір над водою,
в воду похилився,
на козака пригідонька:
козак зажурився.

Не хилися, явороньку,
ще ж ти зелененький.
Не журися, козаченьку,
ще ж ти молоденький!

Не рад явір хилитися —
вода корінь миє!
Не рад козак журитися,
та серденько ниє.

¹ Герб — символічний знак держави, міста, роду чи окремої особи.

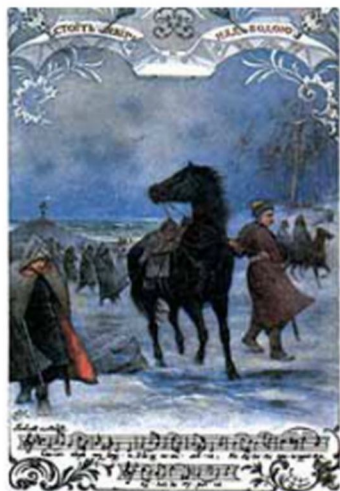

Ой поїхав з України
козак молоденький —
оріхове сиділочко,
ще й кінь вороненький.

Ой поїхав на чужину
та там і загинув,
свою рідну Україну
навіки покинув.

Звелів собі насипати
високу могилу,
звелів собі посадити
червону калину:

«Будуть пташки прилітати,
калиноньку їсти,
будуть мені приносити
з України вісті!»

Амвросій Жд́аха.
Листівка
з ілюстрацією до пісні
«Стоїть явір над водою»

1. Про які часи ця пісня? Хто її герой? Що в ній оспівується?
2. Які рослини-символи українського народу згадуються в пісні?
3. Які почуття слід передати, читаючи прохання козака?
4. **Поміркуйте разом!** Чому в пісні багато слів із зменшувально-пестливими суфіксами?
5. Розгляньте старовинну листівку. Яким зображено козака? Із чого видно, що *кінь вороненький* — його бойовий товариш?

КОТИВСЯ ВІНОЧОК ПО ПОЛЮ

Українська народна пісня

Котився віночок по полю,
да просився ж́енчиків¹ додому:

«Ой додому, ж́енчики, ході́те,
да мене у стодóлу² візьмі́те.

¹ Ж́енчики — ж́енці.

² Стодóла — будівля для зберігання снопів, сіна.

Нехай же я в стодолі спочину,
а восені знову на поле вилину.

Бо дрібного дощичку напився,
вже ж я буйних вітриків начувся,
вже ж я од сонечка напикся,
од ясного місяця насвітився,
на яснії зіроньки надивився».

1. Як ти думаєш, про яку працю селян розповідає ця пісня?
2. Що засвідчують пестливі, ласкаві слова пісні?
3. Підготуйся її прочитати з відповідною інтонацією.
4. Які народні пісні співають у твоїй родині? Розкажи про це у класі.

НАРОДНІ УСМІШКИ

Народні усмішки — невеликі за розміром дотепні гумористичні твори, у яких висміюються негативні явища людського життя.

Чимало влучних, цікавих народних усмішок зібрав славетний український письменник і педагог **Борис ГРІНЧЕНКО** (1863–1910). Він відомий як автор словника української мови, читанки «Рідне слово», «Української граматики», за якими вчилася не одне покоління дітей. Прочитай народні усмішки, записані Борисом Грінченком.

Пам'ятник
Борисові Грінченку
в Києві

ШВАЧКА

- Шиєш, дівонько?
- Шию.
- А поротимеш скоро?
- Ось тільки ниточку дошию.

СИН ТА МАТИ

- Сину, піди стовчи жита на кашу!
- Ох, мамо, дуже спина заболіла!
- Сину, іди снідати кашу!
- А де ж це, мамо, ложка велика?

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Ти вже знаєш, що **прислів'я** — це короткі влучні повчальні вислови, часто римовані, у яких передано життєвий досвід народу. Недарма про них говорять: «Прислів'я вчить, як на світі жить», бо вони навчають доброго, розумного і застерігають від лихого та дурного.

Приказки — образні влучні вислови, часто римовані, близькі до прислів'я, але без повчального змісту. Наприклад, *до завірюхи треба кожуха; грудень рік кінчає — зиму починає; весна ледачого не любить.*

Прочитайте і поміркуйте, якій темі присвячені прислів'я кожної групи. Що в них схвалюється і що засуджується?

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я

Нащо й клад, якщо в сім'ї лад.
На сонці т́епло, а біля матері добре.
Птах радіє весні́, а дитя — матері.
Яке коріння, таке і насіння.
Усяка пташка своє гніздо має.

* * *

Усяк правду знає, та не всяк про неї дбає.
Заздрощі добра не навчать.
Хліб-сіль їж, а правду ріж!
Згода буде, а незгода руйнує.
Берися дружно — не буде сутужно.
За пра́ве діло стій сміло.
Не лише силою треба боротись, а й умінням.

* * *

Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися.
Очам страшно, а руки зроблять.
Без діла сидіти, то можна одуріти.
Хто дбає, той і має.
Що вміти, того за поясом не носити.
Як хочеш шити, то перш вузлика зав'яжи.
Землю красить сонце, а людину праця.

Будьте дослідниками! Знайдіть у збірках прислів'я про ставлення людей до знань, природи та інших людей.

Попрацюйте в парі! Пригадайте випадок із життя, який стосується одного з прислів'їв.
Вивчи напам'ять кілька прислів'їв.

ПРИСЛІВ'Я НАРОДІВ СВІТУ

Пташці — воля, а людині — мир.

(Білоруське прислів'я)

Не зривай незрілі плоди: дозріють — самі впадуть.

(Грузинське прислів'я)

Коли не вміють писати, говорять, що перо погане.

(Єврейське прислів'я)

Те, що можна зробити сьогодні, не відкладай на завтра.

(Німецьке прислів'я)

І з малої хмари буває сильний дощ.

(Польське прислів'я)

Краще синиця в руках, як журавель у небі.

(Російське прислів'я)

Відомим збирачем російських народних прислів'їв і приказок був **Володимир ДАЛЬ** (1801–1872). Майже двадцять років він жив в Україні, любив свою батьківщину — Луганськ. Підписував Володимир Іванович свої праці «Казак Луганский». На обкладинці його книжки є запис: «Приказка — квіточка, а прислів'я — ягідка». Як точно підмічено подібність і відмінність цих зернят народної мудрості!

Пам'ятник
Володимиру Далю в Луганську

СКОРОМОВКИ

Скоромовки — жартівливі вислови, складені зі слів, важких для швидкого читання. Інколи скоромовку ще називають **чистомовкою**. А чому, як ти думаєш?

Запам'ятай! Скоромовку слід спочатку прочитати мовчки, потім — уголос повільно, а далі — усе швидше і швидше.

Навчися читати подані скоромовки. Це не відразу тобі вдалося? Так, адже скоромовки ще називають **спотиканками**.

* * *

Зелен в'яз високий виріс.   Та зважай же, в'язолазе,
В'язола́з на в'яза виліз.   не скрути ж на в'язі в'язи!

- У нашого діда капелю́х не по-капелюхі́вськи.
- Усіх скоромовок не перескоромо́виш, не переви́скоромовиш.
- У нас надворі погода розмикропого́дилася.

Будьте дослідниками! Проаналізуйте зміст скоромовок. Зверніть увагу, як вони побудовані. Чи є в кожній споріднені слова?

Які зі слів, що є в прочитаних скоромовках, у звичайному мовленні не використовуються?

ЗАГА́ДКИ

У народних загадках відбито тривалі спостереження людей за природними явищами та побутом. У них коротко й образно описуються якісь предмети, події, явища, які треба розпізнати за суттєвими ознаками. Часто загадки мають форму питального речення, у якому римуються слова.

Розгадування вимагає кмітливості, адже відга́дка прихована. З давніх-давен відгадуванню загадок люди надавали великого значення, бо вони розвивають уважність, мислення.

Пригадай, у яких народних казках йдеться про випр́обування героїв через відгадування загадок.

- Що росте без кореня?
- Що біжить без повода?
- Один баранець пасе тисячу овець.
- Чорна корова весь світ поборолла.
- На долину, на поділ ліг великий сивий віл.
Надійде теля червоне — і того вола прогоне.
- Стоїть пані, чепуриться, бо вдягла сорочок триста.
- Що без леза та без зуба розтина міцного дуба?
- Рукавом махнув — дерева нагнув.
- Мене просять і чекають, а як покажуть — утікають.
- Під землею птиця кублѡ звилла і яєць нанесла.

Вивчи напам'ять 4–5 загадок.

Галина Кірпи

МОВА МОЯ

Мова моя — мов дівчинка у віночку,
йде полем, іде лугом,
терновими стежками йде.

Мова моя — мов ластівка,
летить горою, летить долом,
провіщає мені ясен-день.

Мова моя — немов Берегиня,
що на кожне своє дитятко
дихає і тремтить.

Мова моя — БУЛА! БУДЕ! А нині
я терни в стежках визбірюю,
щоб їй було легше ходять...

Поміркуйте разом! Із чим поетеса порівнює рідну мову?
Що означають ці порівняння? Яке ставлення до рідної
мови вони утверджують?

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Пригадай назву розділу. Які види творів ти прочитав?
- Що створив письменник Борис Грінченко?
- Який гостинець мудра дівчина принесла панові:
а) курочку; б) горобця; в) гуску?
- Назвою якого твору є прислів'я?

Розумію, можу пояснити...

- Що об'єднує твори, подані в цьому розділі?
- Що оспівується в народних піснях?
- Чому прислів'я вчить як на світі жить?
- Чому дівчині Марусі вдалося розгадати всі загадки?

Умію...

- Пояснити, чим казка «Мудра дівчина» відрізняється від легенди «Місто Сміла».
- Визначити у притчі «У пригоді» зачин, основну частину, кінцівку.
- Навести приклади, хто в прочитаних творах головний персонаж, а хто — другорядний.
- Правильно розказати напам'ять вивчені прислів'я і скоромовки (на вибір).

Виявляю ставлення, почуття...

- Чи погоджуєшся з тим, що і від малої мурашки може бути велика користь?
- Про яких ще народних героїв тобі хотілося б дізнатися?
- Які терни щодо мови має на увазі поетеса Галина Кирпа? Як їх можна визбирати?
- Із чим ти можеш порівняти рідну мову?

Ще з прада́вніх часів наші предки прагнули зрозуміти, як виникли земля, небо, вода, хто створив людей, тварин, рослини. Вони складали розповіді, у яких відобража́лись уявлення людей про грізний, незрозумілий світ, богів, ду́хів, явища, від яких залежало їхнє життя.

Минали століття. Ці старовинні оповіді, що передавалися із уст в уста, почали називати **мі́фами** (з грецької — «слово, переказ»).

Із часом письменники їх записали і переказали як твори усної народної творчості.

У змісті міфів різних народів є чимало схожого, адже в них відображено уявлення людей про богів, духів, створення світу, героїчні подвиги, про те, як виникали ремесла, міста.

Стародавній Єгипет — один із

найдавніших на Землі осередків культури і науки. Його величні пам'ятки — піраміди та храми — відомі всьому світу. Уявлення стародавніх египтян про створення світу, про богів та їхні діяння, міфічні вірування збереглися в текстах, вибитих на стінах гробниць і храмів, записаних на сувоях папірусу.

Припущення, попереднього, безберезних.

СТВОРЕННЯ СВІТУ

У єгипетських міфах є кілька здогадок про походження світу. Одна з них така.

Коли не було ні землі, ні неба, Всесвіт нагадував безмежний океан води. Отой водяний хаос мав ім'я Нун. Він і був першим прадавнім богом — батьком богів.

Якось із глибин Нуна на світ вийшли боги, яким судилося створити землю, небо, тварин та рослини. І першим із цих богів було Сонце, яке зіграло холодний світ і дало йому життя.

Інше припущення щодо походження світу дещо відрізняється від попереднього.

Спочатку серед первісних вод безмежного океану з'явився пагорб. Тобу в єдиний клаптик землі посеред безбережних вод, які невідомо звідки витікали і невідомо кудитекли.

І от якось на цьому пагорбі розкрилася дивовижна квітка лотоса¹. Коли вона розтулила свої пелюстки, виявилось, що там було сховане мале дитя, якому судилося стати богом на ім'я Ра. Від дитини й справді йшло таке сліпуче сяйво, що Всесвіт, який досі перебував у пільмі, враз освітився й ожив.

¹ *Лотос* — водяна трав'яниста рослина, схожа на латаття; має великі, дуже гарні квітки.

Є ще один міф, у якому по-іншому розповідається про походження світу. Сонце — початок життя у Всесвіті — вийшло з яйця, що його зніс птах «великий Гоготун» на пагорбі, який піднявся з водяного хаосу.

Зрештою, в усіх випадках творцем світу єгиптяни вважали бога-Сонця.

1. Розкажи, які здогадки про походження світу описано в міфах.
2. Які власні назви є в тексті? Що вони означають?
3. Кого єгиптяни вважали творцем світу?
4. Які нові слова поповнили твій словник?

У **слов'янських народів**, до яких належать й українці, теж були міфи. У них відображались уявлення наших предків про походження світу, діяння богів, вірування людей. Прочитай про це.

Дивовіжні, корінні, давнішим, християнство, найдавнішими, божественний.

Ольга Бондарук

МІФИ ПРО СТВОРЕННЯ СВІТУ ТА ЛЮДЕЙ

В усних творах слов'янських народів зберігся погляд дуже давніх людей на те, як було створено світ.

Ще до початку світу, коли не було ні неба, ні землі, а самé лише синє море, то *посеред того моря стояло велике дерево*, що його різні слов'янські народи називали по-різному: дубом, явором, сосною, березою, яблунею та інше.

На тому дереві була золота кора, перлова роса, і сиділи на ньому дивовижні птахи. Дехто каже, що то були два голуби, а дехто — що сивий сокіл. Серед гілля того дерева роїлися бджоли, у його корінні жили всілякі тварини, на гілках знайшли притулок птахи.

Таке дерево, що існувало до початку світу, в міфології називається *світовим*. А найголовніші істоти на ньому —

два голуби і сивий сокіл. То не просто птиці. Це втілені у пташину подоби боги, які створили світ — заснували небо із сонцем, місяцем і зорями з синього та золотого каміння, а землю — із дрібного піску.

А ще давнішим є уявлення праслов'ян *про світове яйце*, з якого постає Всесвіт, або Бог-Творець, якому належить створити землю і все на ній... Недаремно деякі слов'янські племена вважали яйце символом життя. У християнстві й сьогодні яйце — головний символ Великоднього свята. Погляньте на українські великодні писанки. Ви бачите на них не тільки дивовижні візерунки, які за найдавнішими уявленнями мали магічну силу, але й зображення сонця, місяця, зірок, світового дерева, небесних оленів, коней, птахів та інше.

А звідки взялися на землі люди?

Найдавніші міфи твердять, що людей розмножила по світу птиця. Ота первісна птиця — *Першоптах* — голуб чи сокіл, як кажуть народні легенди.

Як же це відбулося?

Постала земля серед води, та покрилася вона деревами і травою. Але сумним був світ без людського гомону. І тоді Першоптах, що мав у собі божественний вогонь, здатний запалити живу душу, злетів над лісом і вдарив блискавкою в сухий пеньок, що стримів на галявині. З того пенька постало тіло першого чоловіка, а з вогню Птаха-Бога — безсмертна людська душа.

За іншими легендами, тіло першочоловіка зробив Бог із глини. Однак глина — мертвий матеріал, і, щоб оживити людину, Творець схилився до неї й просто в уста вдихнув безсмертну душу.

Вікторія Ковальчук.
Український всесвіт

1. Послухайте текст. Які слова, речення були незрозумілими?
2. Знайдіть і прочитайте, яким, за уявленням слов'ян, було світове дерево. Як його називали?
3. Якими були уявлення про світове яйце? Яким символом є зараз яйце у християн?
4. Що розповідається в міфах праслов'ян про появу людей на Землі?
5. Поставте запитання до прочитаного.

Особливо цікавими для людства є міфи **Стародавньої Греції**, які мали великий вплив на розвиток культури народів усього світу. Імена богів, історії їхнього життя, дивовижні пригоди героїв дійшли до нас крізь тисячоліття.

Прочитай один із давньогрецьких міфів.

Різьбяр, зіштовхну́в, критських, афінянинові, Ікарі́йським, зне́нацька, відча́йдуже́но.

ДЕДА́Л ТА ІКА́Р

Колись, за сивої давнини, в Афінах¹ жив великий митець, різьбяр і будівничий Дедал, нащадок царського роду.

Учнем Дедала став його не́біж Та́лос, ще підліток, але такий тямущий і здібний, що сам Дедал чудувався, як швидко хлопець од нього все переймає і сам уже створює дивовижні речі.

Одного разу, гуляючи з Дедалом по Акрóполю, Талос спіткнувся і впав з висоти. У його смерті афіняни звинуватили Дедала, мовляв, той із заздрощів надумав позбутися свого учня і сам зіштовхну́в його вниз. І афінський люд засудив митця до вигна́ння.

Кинув Дедал напризволя́ще свою майстерню і недовершену роботу, сів на корабель, довго плив і нарешті дістався до острова Крит. Царював там Мінос, чоловік розумний і владний. Він щиро зрадів Дедалові, бо слава митця давно вже досягла критських берегів.

¹ Афíни — столиця стародавньої та сучасної Греції.

Цар Мінос одразу запросив до себе Дедала, загадав йому багато роботи, був щедрий і спершу навіть ласкавий. Він одружив Дедала з гарною критянкою, і та народила афінянинові сина Ікара. Та митець тяжко сумував за батьківщиною і почувався на Криті рабом.

Минали роки, а Дедал ніяк не міг забути далекої батьківщини. Дружина його померла, і тоді він надумав будь-що дістатись із сином до Афін. Митець знав, що Мінос ніколи його не відпустить і що ніхто, боячись царського гніву, не допоможе йому втекти, а варта впіймає і приведе назад до палацу.

Якось сидів Дедал на березі моря, журно дивився на білих чайок, що кружляли над хвилями, і раптом йому сяйнула смілива думка: «Нехай Мінос закрит мені путь через море, нехай він усім володіє — і водою, і землею, але небо — не його володіння, небо вільне! Треба навчитися літати у птахів!»

Тепер увесь вільний час Дедал робив із пташиного пір'я великі крила. Насамперед він ладнав одну до одної малесенькі пір'їни, а тоді брав довші й довші. Потім міцно стягував їх мотузком, клеїв воском і вигинав, щоб були як у справжнього птаха.

Нарешті крила були готові, великі — Дедалові, трохи менші — Ікару. Митець прикріпив свої до спини й до рук, змахнув ними і легко знявся в повітря. Покружлявши, він опустився на землю і став повчати Ікара:

— Не можна підійматися дуже високо, синку, бо сонце там палюче, воно розтопить віск — і пір'я розсиплеться. А низько над морем теж не лети, щоб хвилі не намочили тобі крил. Треба триматися середини, запам'ятай це, Ікаре, тільки середини. Будь слухняним, не шукай власної дороги, а лети просто за мною.

Потім Дедал прив'язав крила синові довговчивого літати. Анаступного дня, щойноясне сонце виринуло здалеких глибин океану, вони знялись у безхмарну блакить.

Ікар спершу слухняно летів за батьком. Почуття лету, дивовижне, незнане, сповнило його душу неймовірною радістю. У захваті Ікар забув за батькову засторогу й полинув вище, ще вище, аж до золотого сонця. Зненацька хлопець відчув, що крила вже не так міцно тримають його, як спершу. Пекуче сонячне проміння розтопило віск, пір'я посипалося додолу, і марно тепер юнак махав уже безкрилими руками.

— Батьку, батьку, я гину! — відчайдушно крикнув Ікар і зник серед зелених морських хвиль.

Не чув того крику Дедал, та, ще раз озирнувшись, не побачив за собою Ікара. Розпачливо кружляв він у повітрі, гукаючи сина, а тоді примітив на хвилях розкидане пір'я. Нещасний батько все зрозумів і мало не збожеволів з горя, та мусив летіти далі, до найближчого берега.

То був чималіий острів. Довго блукав по ньому Дедал, поки хвилі прибили до берега юнакове тіло. Убитий горем Дедал поховав тут сина, і відтоді той острів зветься Ікарія, а море довкола люди і досі звуть Ікарійським. І цікаво, що втіленням одвічної мрії людства про крила став не розумний, розважний Дедал, знаменитий винахідник, митець, а неслухняний, завзятий хлопець Ікар, який перший відчув радість вільного лету і віддав за це власне життя.

Переказала Катерина Гловацька

1. Ким був Дедал? Як він опинився на острові Крит? Яким ви уявляєте славетного будівничого? Чому митець почувався рабом? Яке відкриття він зробив?
2. Чому загинув Ікар? Як люди зберегли пам'ять про нього?
3. Хто читає уважніше? Прогляньте текст: скільки разів у ньому трапляються слова *Крит* та *Ікар*.

Дізнайтесь, у яких ще творах йдеться про мрію людини літати, немов птах.

ЯК ЩЕ НЕ БУЛО ПОЧАТКУ СВІТА...

Українська народна обрядова пісня

Як ще не було початку світа,
то ще не було ні неба, ні землі,
а лишень було широке море,
а на тім морі явір зелений.
На тім яворі три голубочки,
три голубочки раду радили:
— Як би ми, браття, світ поставили?
Ой ходім, браття, аж на дно моря
та там добудемо дрібного піску,
той пісок дрібний посієм всюди,
та встане з него свята земляця,
та буде тамки золотий камінь,
з того каміння то буде сонце,
то буде сонце і місяць ясний,
рум'яна зоря й зізди¹ прекрасні.

*Маріанна Любас.
Дерево життя*

Записала Євгенія Ярошинська

1. Послухайте стародавню пісню. Про яке дерево в ній розповідається?
2. Які пташки радилися? Який світ хотіли поставити?
3. Назвіть ознаки, які вжито до слів *море*, *явір*, *пісок*, *земляця*, *місяць*, *зоря*. Яке ставлення людей до сил природи вони передають?

¹ Звізди — тут: зірки.

Старійшини, Громовёржець, мислівським, обачнішою,
одчайдушної, уздрівши, рикотіння, двигіть.

За Сергієм Плачіндою

ГНІВ ПЕРУНА

В одному городищі на березі річки Тётерів жив молодий, але вдатний Мисливець — правнук Слави¹ й Гук², нащадок могутніх гукрів³, найкращий стрілець із лука в усій окрузі.

Під час довгої лютої зими, коли звірі ховалися в лісових хащах, а людей діймав голод, Мисливець ішов на полювання і приносив до свого селища забитого лоса чи дикого кабана.

За таке вміння й сміливі вчинки мудрі старійшини-волхви⁴ дозволяли Мисливцеві полювати в Перуновій пущі.

О, се була велика честь для стрільця. Адже в лісі, що належав Перуну — грізному богові блискавки і грому, не дозволялося полювати будь-кому. А жінкам заборонялося навіть ступати в цю пущу. Се тому, що похмурий Громовёржець жив одинаком, вперто не одружувався після свого невдалого сватання.

Мисливець не зловживав почесним правом полювати в Перуновій пущі. Славний лицар гострої стріли заходив у володіння Громовержця лише тоді, коли голод насувався на рідне городище.

Так сталося і тієї весни. Затягнулася зима, у людей закінчилися їстівні запаси, і треба було чимось підтримати їх.

— Піду в Перунову пущу і вполюю найбільшого вепра, — сказав Мисливець своїй дружині.

— І я з тобою! — вигукнула вона.

¹ Слава — тут: перша жінка у світі, праматір людей.

² Гук — тут: перший чоловік у світі, прабатько людей.

³ Гукри — нащадки Гука.

⁴ Волхви — давньоукраїнські жерці, носії стародавньої української культури.

— Стривай, — сказав їй Мисливець. — Ти забула, що в Перунів ліс жінкам заходити заборонено. Наш Громовержець не любить жінок. І ти знаєш чому...

Щирозасмутилася дружина. Адже була вірним другом Мисливцеві. Дужа, смілива, спритна — вона завжди ходила з ним на полювання. Бо так само вправно стріляла з лука і вміло володіла мисливським мечем.

Жінка була об'ячнішою, ніж він, і не раз рятувала Мисливця, коли він, людина одчайдушної хоробрості, потрапляв у небезпеку. Ось і зараз дружина сполошилася, коли почула, що її чоловік хоче вполювати найбільшого вепра. Тож стала готуватися й собі на полювання. Але Мисливець не взяв її із собою: не можна було порушувати закону, гнівити самого Перуна. Однак дружина дуже переживала за чоловіка, аби він не загинув у двобої з лютим звіром, і вирішила по́тай піти за ним.

Іде Мисливець лісами, а озброєна жінка поза́ду скрадається, перебігає нечутно від одного дерева до другого. Так вони зайшли в глибіню Перунової пущі. Тут почулося грізне рикотіння, від якого аж листя з дерев посипалося. То сунув великий ікластий вепр.

Мисливець хутко вибрав місце під велетенським крислатим дубом. Дружина заховалася за стовбуром цього дуба й визирала з-за нього. Боялася, аби чоловік її не помітив. Та вся увага Мисливця — на вєпрові.

Аж ось страшний звір вийшов на галявину. Великий, як гора. «Вистачить усьому нашому селищу пожитися», — подумав Мисливець. Він — аби роздратувати кабанюру — пустив стрілу йому просто в лоб. Ударила гостра стріла в голову вєпрові й відскочила, мов від скелі. Розлютувався звір, уздрівши людину. Наставляючи великі гострі ікла, оскаженіло кинувся на Мисливця.

А стрілець стояв незворушно, затиснувши в обох руках короткого мисливського меча.

---

¹ Одчайдушний — безоглядний.

Шалено мчить кабан, аж земля двигить під ним. Насторбжі Мисливець. Усе ближче й ближче веpr. Ось уже лишилося три кроки, два... В останню мить Мисливець спритно відскочив убік, а веpr з розгону всадив ікла в стовбур дуба. І хоробрий Мисливець миттєвим і дужим ударом меча відсік звірові голову.

Та в цю ж мить почувся відчайдушний жіночий зойк. То дружині здалося, що веpr простромив іклами Мисливця. Вона вискочила з-за дуба, кинулася до чоловіка і припала до його грудей. Він був живий, лише кров від вепра бризнула йому на груди.

— Що ти наробила?! — у страхіві закричав Мисливець.

Та було вже пізно. Бо Перун усе бачив з небес і вельми розгнівався. Хотів він убити обох, та передумав: шанував таки спритного Мисливця. Тож прогрімів:

— Гаразд. Коли вже так ви любите одне одного, то бути вам довівку в парі!

Змахнув Перун чарівною стрілою, і вмить перетворилися Мисливець та його прекрасна дружина на гострокрилих, стрілохвостих птахів, що злетіли в небо, несучи на біленьких груденятах краплини крові від убитого вепра.

Так з'явилися на світі ластівки.

Відтоді вони ліплять свої гнізда на людських оселях і щось завжди щебечуть людям, ніби хочуть сказати: «Ми ж ваші родичі... Не забувайте цього! Ми колись теж людьми були...»

1. Про які часи йдеться в міфі? Хто його дійові особи? Якими ти їх уявляєш?
2. Чому Мисливець заборонив жінці йти на полювання?
3. Як з'явилися на світі ластівки?
4. Підготуй стислу розповідь за прочитаним.
5. Які нові слова, вислови привернули твою увагу?
6. **Будьте дослідниками!** Знайдіть і прочитайте, як прадавні слов'яни пояснювали походження інших птахів.

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Назви міфи народів про створення світу.
- Які народи вважали творцем світу бога-Сонце?
- У міфах яких народів створення світу пов'язують зі світовим деревом; світовим яйцем; Першопахом?
- Герої якого міфу піднялися в повітря?

Розумію, можу пояснити...

- Завдяки чому міфи збереглися до наших днів?
- Чому Дедал вирішив зробити пташині крила?
- Чому в міфах різних народів по-різному пояснюється створення світу?
- Чому в міфах трапляються застарілі слова, які зараз рідко вживаються?
- Чим оповідання відрізняються від міфів?

Умію...

- Розказати, як виникли міфи. З якої мови походить слово *міф*?
- Пояснити значення слів *Першопах*, *Перун*.
- Коротко переказати, про що йдеться в єгипетських міфах про створення світу.

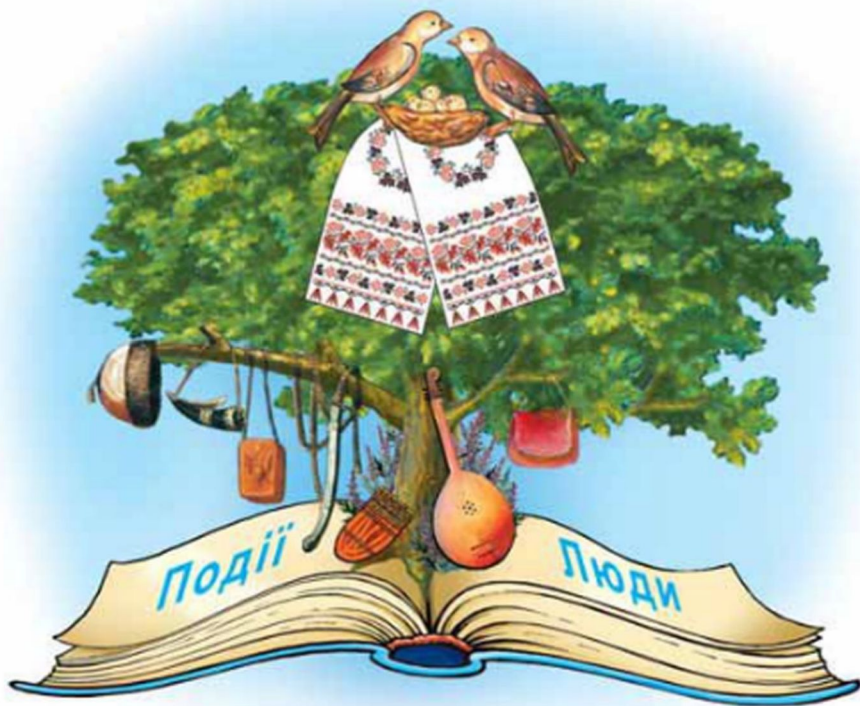
Висловлюю ставлення, почуття...

- Що тебе схвилювало, здивувало в прочитаному?
- Який міф тобі хотілося б розповісти рідним, до якого — зробити малюнок?
- Міфи яких народів світу ти хотів би ще прочитати?
- Що тебе в цій темі зацікавило найбільше? Розкажи.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Людей завжди цікавить минуле. Як жили наші предки раніше? Чим вони займалися, до чого прагнули? Чиї імена навіки залишилися в пам'яті народу?

Існує такий вислів: «Без знання минулого не збудуєш майбутнього». Тому історію справедливо називають *навчальною мудрості*.

У розділі ти прочитаєш твори різних жанрів (вірші, оповідання, науково-художні тексти) про різні часи, історичні події, видатних людей.

Читаючи, звертай увагу, де і коли відбувалися події, у якій послідовності, як ставиться автор до зображуваного.

Збагачуючи своє мовлення новими словами, а пам'ять — найважливішими відомостями з історії нашого народу.

Пригадай, які твори поета **Олександра ОЛЕСЯ** ти вже читав. У 1920 році він написав книгу «Княжа Україна». У ній у поетичній формі переповів історію наших предків. Прочитай уривки з цієї книги.

Збіжжям, наймудріший, відвазі.

НАШІ ПРЕДКИ — СЛОВ'ЯНИ¹

Над озерами, річками,
на полянах лісових,
на стрімких високих горах,
на просторах степових, —
де лише сіріє стежка
або вкрився збіжжям² лан,
скрізь розкидались оселі
наших прадідів слов'ян.

Оселялись цілим родом:
що людина, як одна?!
Крєвні³ люди рід складали,
крєвні роди — племена.

Наймудріший і найстарший
цілим родом керував,
видавав щодня накази,
правив, милував, карав.

Кожне плем'я мало князя,
князь судив, водив на бій,
першим був він у відвазі
і у мудрості своїй.

А коли ставав нездатним
до ладу і боротьби,

Обкладинка
до видання
«Княжа Україна».
Художник —
Георгій Акулов

¹ Слов'яни — тут: близькі за походженням і мовою народи, які жили колись на території України.

² Збіжжя — тут: зернові рослини.

³ Крєвний — рідний.

віче¹ іншого на князя
вибирало без журби.

На річка́х, високих го́рах,
серед ба́гон² і болот
городи́, міцні твердині,
будував собі народ.

Коли ворог йшов війною,
метушилось все, як рій,
замикалися воро́та,
починався лютий бій.

Бились, кідали каміння,
крізь паркан окрі́п лилі,
попіл кидали у очі,
гострі кидали ко́лі...

...Ось і ворога відбито.

Все минуло: гнів і жах...

Кревні плачуть над борцями,
що звалилися в боях.

І дають їм у могилу
зброю, вбра́ння і харчі,
щоб вони не знали лиха,
на тім світі живучи.

На сумних могилах тужать
і справляють трі́зну³ там,
і несуть на сизі гори
жертви пра́ведним⁴ богам.

Але все поволі, тихо
то́не в річці забуття,
і на березі зеленім
квітне радісне життя...

Київська станція метро
«Золоті ворота»
прикрашена мозаїками,
що відображають історію
Київської Русі. Ця станція
визнана однією
з найкрасивіших у світі

¹ Ві́че — народні збори.

² Багно́ — болотисте місце, трясовина.

³ Трі́зна — тут: поминальний обід на честь померлого.

⁴ Пра́ведний — тут: справедливий.

1. Прочитай, як поет описує місце, де жили наші предки.
Що він розповідає про їхні звичаї?
Яку інтонацію і темп ти добереш для читання цієї частини?
2. **Попрацюйте разом!** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного.
3. Розгляньте ілюстрації на с. 37–41. Що нового ви дізналися про стародавні часи?

Ярослав МУДРИЙ (жив близько 978–1054 рр.) — великий князь київський, син князя Володимира Великого. За його правління Київська Русь досягла розквіту і визнання серед інших держав. Похований у Софійському соборі в Києві.

Зруйнувавши, подастесь, тинятиметесь, чужоземні.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

За князя, за Ярослава,
Київ — Царгородом став¹.
Як про друга, як про сина,
дбав про нього Ярослав.

Оточив його валами,
ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
і розкішний двір завів.

¹ Царгородом став — наче пишна, величава столиця стародавньої держави Візантії.

До палат ішли невпинно
чужоземні посланці,
князь сидів на пишнім троні
з грізним бєрлом¹ у руці.

І, допущені до князя,
низько кланялись послы
і до ніг дарі складали,
що з чужини принесли.

У Європі честю мали
королі, князі, царі
поріднитись з Ярославом,
побувати у дворі.

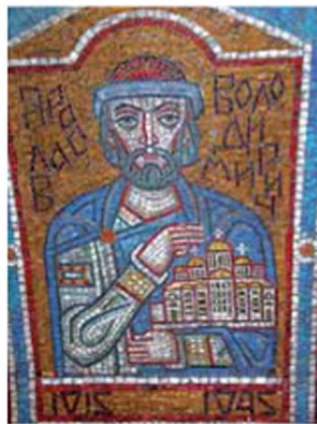
Але мудрість Ярослава
вся була в його ділах,
у державнім будівництві,
владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
і народного майна,
не хотів він воювати,
не тягла його війна.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
всіх своїх синів покликав
і з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
йду я в ліпшу сторону,
але, діти, пам'ятайте
мою заповідь одну:

не сваріться, жийте² в згоді:
тільки мир збере усе,

Ярослав Мудрий

Мозаїки зі станції
метро «Золоті ворота»
у Києві

Софійський собор

¹ Бєрло — палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою, символ влади.

² Жийте — тут: живіть.

а незгода, наче вітер,
все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
йти до спільної мети,
ви, державу зруйнувавши,
подастесь у світи.

Ви розгубите ту землю,
що придбали вам батьки,
і тинятиметесь всюди,
як вигнанці й жебраки».

1. Чи зрозуміли ви, у які часи князував Ярослав Мудрий? Що ви можете про нього розказати?
2. У яких рядках сказано про красу і велич стародавнього Києва?
3. Уважно перечитайте заповідь князя синам. Поміркуйте над її змістом. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що слова Ярослава Мудрого є повчальними і для нас, його далеких нащадків?

Артур Орлюнов.
Князь Ярослав Мудрий

Що вам відомо про виникнення книг? Як створювалися книжки за стародавніх часів?

Іван Крип'якевич

КНИГИ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ

При дворах давніх українських князів перебували різні вчені й письменники. Тоді ще не було друкованих книжок. Хто бажав мати в себе книжку, мусив або сам переписувати її, або дати переписувати вченому пісареві. Переписування однієї книги тривало цілі місяці. Писали тоді звичайно не на папері, а на тонкій шкірі, телячій або осячій. Для писання брали гусяче перо, чорнило робили із сажі. Початкові букви малювали різнобарвними фарбами, майже на кожній сторінці був гарний малюнок. Князі збирали такі рукописи і зберігали їх у своїх бібліотеках...

Найвідомішим ученим за княжих часів був **Нестор Літописець**. Він був монахом Печерського монастиря в Києві. З молодих літ він цікавився минулими часами, збирав давні рукописи, записував перекази про життя слов'янських племен, про перших князів, їх війни і походи. Потім записав все те в одну книгу, що зветься «*Найдавніша Літопись*».

Це — перша історія України.

1. Що нового ти дізнався з тексту про стародавні книжки? Як називалася перша історія України?
2. Стисло перекажи прочитане. Ким був Нестор Літописець?
3. Про що ти хотів би запитати?

Дмитро Білоус

***

У назвах міст і сіл слова,
в яких щось рідне, таємниче;
і голос предків ожива
й сьогодні в рідний край нас кличе.
Читай і думай, друже мій,
і не цурайся свого роду.

Земля — це книга, у якій історія твого народу.

1. **Поміркуйте разом!** Який зміст виділеного речення?
2. Чи можете навести приклади з вашої місцевості, які підтверджують цю думку?

Ти вже знайомий з оповіданнями **Алли КОВАЛЬ** про походження слів нашої мови.

Як ти пам'ятаєш, у книжці «**Знайомі незнайомці**» мовознавець розповідає про походження назв сіл, міст, річок України.

Прочитай про одне з найдавніших міст України — **Чернігів**, що надзвичайно багате на історичні пам'ятки.

* * *

Місто **Чернігів** уперше згадується в літописах під 907 роком. З приводу назви міста висловлювалося дуже багато усіляких думок. Почнемо з легенд. Найпоширеніша з них пов'язує назву міста з особою легендарного князя *Чорного*, який нібито правив містом у 7 столітті. Є легенда про княгиню *Чорну*, яка кинулася з терема і розбилась, аби не потрапити до рук загарбників. Ще згадують, ніби слово *Чернігів* звучало колись як *Сернігів* — від слова серна (тоді серни водилися в лісах і було їх багато). Як із *Сернігова* став *Чернігів*, невідомо. Назву міста пробували пов'язати з назвою *Чорна гора*, яка є поблизу, або з назвою *Чорний ліс*.

Була спроба вивести назву міста від імені князя *Черленого* (Червоного), але назва міста існувала задовго до його князювання в Чернігові (1202–1210 рр.). Висловлювалась думка й про те, що ще до появи письма виникло ім'я чи прізвище *Черніг* або *Чернег*, яке лягло в основу назви міста. Узгодити до кінця всі припущення щодо назви, вважають учені, не вдалося.

Пам'ятний знак
на кургані Чорна
могила, де похований
князь Чорний

1. Про що ти дізнався зі статті? Ти ознайомився лише з одним прикладом нерозгаданих таємниць походження назви міста. Найчастіше це стосується найдавніших поселень, виникнення яких ховається в глибині століть.
2. Що тебе здивувало, було відкриттям?
3. Що є спільним в усіх варіантах назви міста?
4. **Будьте дослідниками!** Прочитайте в книжці Алли Коваль про походження назв поселень вашого краю. Відвідайте місцевий краєзнавчий музей і напишіть про це відгук.

Марія Хоросницька

ЗВІДКИ В МІСТА НАЗВА — ЛЬВІВ

Довго я не розумів,
звідки в міста назва — Львів.
Брата старшого питаю:
— А ти знаєш?
Каже: — Знаю.
Князь був, Галицький Данило,
сім віків перекотило,
як дзвеніла княжа слава,
та не тільки в славі справа:
сумував князь, що один...
Народився в князя син!
«Сильним будь!
Наш рід прослав!»
Левом сина князь назвав.
Щоб віки жила ця днина,
місто князь як будував,
дав йому ім'ення сина.
Так от...
З княжих ще часів
в міста горда назва —
ЛЬВІВ.

Великий герб
міста Львова

Король Русі —
Лев Данилович —
на тлі міста Львова

1. Що ти дізнався з вірша про назву міста Львова?
2. Підготуйся до виразного читання вірша. З якою інтонацією ти прочитаєш слова молодшого брата? А старшого брата? Після яких слів зробиш найдовшу паузу?
3. **Будьте дослідниками!** Дізнайтеся, скільки років нараховує історія Львова. Чим славиться це місто сьогодні?

Володимир Сосюра

* * *

Дзвін шабель,
пісні, походи,
воля соколина,

тихі води,
ясні зорі —
моя Україна...

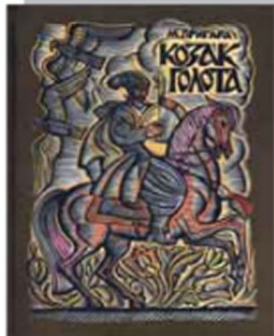

Майбутня українська письменниця **Марія ПРИГАРА** (1908–1983) народилася в Москві. Згодом батьки переїхали до Криворіжжя, де маленька Марійка вперше почула українські пісні, захопилася природою. Згодом вона закінчила Одеський інститут народної освіти.

У 1930 році побачила світ перша книжка письменниці для дітей.

Марія Пригара написала понад три десятки книжок різних жанрів: вірші, казки, п'єси.

Не одне покоління дітей захоплено читає її збірки «Козак Голота», «Михайлик — джура козацький».

Сизокрільці, птаство, здоровезний, приторочивши, невидющому, безголів'я, кіліїмське, періщить.

**Відданість
побратиму**

КОЗАК ГОЛОТА

Ой же й широкі дунайські степи: ні кінця їм не видно, ні краю... Ширяють над степом орли-сизокрільці, виглядають згори необачне птаство. Як звечоріє, хмарами летять на степові озера дикі гуси та срібнопері лебеді, не бояться нікого: хто там буде в степу їх полóхати! Хіба часом вискочить на горбок тонконогий сайгáк¹ чи здоровезний

¹ Сайгáк — вид антилоп, що раніше заселяв степи України.

тур вихилить із трави лобату голову, наставить роги, пошукає — з ким би його позмагатися силою?

Стелиться степом битий шлях: ним татари-буджакі¹ ходять з Дунаю до Дніпра, а звідти на Дніпро-Слауту. Палять дорогою села, хутори-зимівники, хапають, кого перестрінуть.

Гірко плачуть бідні бранці, йдучи тим ординським шляхом. Розлучить люта неволя дочку з матір'ю, сестру з братом, чоловіка з жоною. Усіх продадуть на ринку татарськi мурзи — кого в Туреччину, кого персіянам чи арабам, жменями насипатимуть у глибокі кишені вторговані за ясир золоті цехіни.

А хто ж то скаче шляхом? Може, татарин, приторочивши до сідла сирицю, женеться за якимось бідолахою, що втік з улусу на світанні, коли задрімала сторожа?

Ні, то не татарин, то запорожець скаче. Не з товариством їде, сам-один верстає шлях до Дунаю. Раз по раз стає в стременах, оглядає степ з-під долоні, зсунувши на потилицю шапку. А воно й шапка! Травною підшита, вітром підбита, тільки й того, що шлик є та китиця! І жупан розпанаханий, крізь діри голе тіло світить.

Як є козак Голота, що про нього ото пісню співають:

*Ой там гуля степами козак Голота,
не боїться ні вогня, ні меча, ні третього болота!*

Та запорожцеві байдуже: Голота, то й Голота! Хоч шапка дірява, зате кінь добрий — три дні біжить, не втомиється. Хоч козацька одіж і в дірках, зате зброя справна: і спис є, і рушниця-пищаль за плечима, і гостра шабляка при боці. Ще й важкого молота-келепа до сідла приторочено — ворогів у бою влучати.

Не на гулянку вибравсь козак із Січі аж до Дунаю. На одчай душі скаче в татарську орду — визволяти свого побратима.

¹ *Татари-буджакі* — народ, що сформувався на території Південної Бессарабії (сучасна Одеська область).

На полюванні одбивсь шибайголова¹ од своїх, погнався збпалу за табуном сайгаків — і наче у воду впав. Помчав Голота шукати — тільки шапку козацьку знайшов біля степової могили, на прим'ятій, потолоченій траві. Мабуть, розігнався Максим та й наскочив у степу на татарську засідку.

Місяців зо три й чутки не було, а оце прибила звістка на Січ, що бачили Максима в колодках у місті Кілії, у багатющого мурзі² Гасанбея. Править за нього мурза тяжкий викуп — три тисячі золотих цехінів. Не буде викупу, казав, продасть бранця, куди сам схоче...

Засідлав коня Голота — й гайда до Кілії. Пропаде Максим, замордують у неволі... Зблота ж узяти ніде!

...А вже ген-ген курять димки на обрії: чи не Кілію видко? Мріють удаліні чорні цятки: то пасуться край міста табуни та отари. Їздять коло них верхи чабани в кошлатих кожах, бігають злющі пси. Час, мабуть, звертати. У тих ординців очі, мов у шулік: хоч і за п'ять верстов угледять гостроверху козацьку шапку.

Скочив із сідла запорожець і повів коня у глибоку долину.

Шумить у долині одвіку не кошена трава, хлюпотить у комишах срібноводе озёрце, а на схилі здоровань дуб розпросторив темні вузлуваті віти. І паша коневі є, й вода — чого ще треба подорожньому!

Пустив на попас коня, а сам поліз-побрався на високого дуба — роздивитися, чи таки ж немає поблизу ординців? Глянув пильно — нікого не видко: тільки табун блукає на обрії...

¹ Шибайголова — смілива, відчайдушна людина.

² Мурза — тут: багатій, великий пан у східних народів.

І спало тут на думку козакові: а може, пробратися до Кілії з жебрацькою торбою? Пустити очі під лоба, зігнути-ся в три погибелі: «Подайте сліпому-невидющому!» — ходять і в орді старці та каліки за проханим хлібом...

А йому — аби до того Гасанбея добитися, вістежити, чи ще тут Максим, чи не продано його кудись на галери.

Може, й пощастить: чи побачить крадькома, чи знак побратимові дасть. А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє!

З такою думкою зліз запорожець із дуба. Глянув на сонце — на обрій хилиться: недалеко й до смерку. Попоїв житньої соломахи з водою і ліг у траву спочити на часину. Незчувсь, як і заснув, поклавши кулак під чубату голову.

Та не так сталося, як гадалося! Спить козак і не знає, що на нього чигає¹ лихо. На своє безголів'я вилазив на дуба: накинув його оком не хто інший, як сам старий мурза Гасанбей. Виїхав мурза по обіді в степ — глянути, як там пасуться його коні та вівці, допильнувати чабанів: чи не пече котрий ніщечком хазяйську овечку, сховавши-сь у байраці.

Та й запримітив — не димок од чабанського вогнища, а козака на дубі, що, не дуже хапаючись, злазив собі по гілках на землю, мов і не в чужому степу виглядав ворога, а сидів на тому дубі на чатах десь у Великому Лузі.

Аж затрусився Гасанбей, як угледів, серце заграло в грудях, мов у молодого. Бач, куди потрапив зухвалий січовік, бач, як вистежує та винює! То не втече ж він звідсіля, побіжить за конём, мов собака на прип'оні!

І вже мчить Гасанбей у долину, розважа в думці, як спійма козака живцем, без жалю періщить коня важкою нагайкою.

¹ Чигає — очікує.

Може б, і пропав козак без усякої слави, та почув вірний кінь щось недобре, захропів, тупнув ногою: «Уставай, господарю!».

Схопився Голота мов опечений — і в сідло. Гаразд, що коня нерозсідлав. Вискочив з долини — свиснула татарська стріла біля вуха.

— Гей, забродо! — гука мурза, важко зводячи дух. — Де тобі битися з Гасанбеєм. Хоч і сам одягай на шию аркана та біжи за мною на продаж!

Стрепенувся Голота, блиснув очима.

— Спасибі, Гасанбею, що сам до мене прийшов! Тільки ж гляди: ще ти козака в неволю не взяв, а вже й пощитав за нього гроші.

З тим словом намірився та як гримне з пищалі!¹

Заіржав татарський кінь, звалився, мов косою підтятий. Не встиг мурза скочити з сідла — заорав з розгону носом землю. Аж завищав од такої наруги. Як не схопиться на рівні ноги, як не сипоне стрілами!

Вп'ялася одна стріла козакові в щок, побігла кров ціркою. Вирвав Голота стрілу, жбурнув геть.

— Чуєш, старий! — гукає. — Мабуть, ти між козаками не бував, козацької каші не їв, козацьких звичаїв не знаєш!

Та й кинувся на Гасанбея, одбиваючись од стріл нагайкою.

То не степовий орел каменем упав з гори, нагледівши ситого ховрашка поміж ковилою. То козак Голота переїняв мурзу, накинув на шию аркана, зв'язав руки й ноги.

— Якби не Максим, — каже, — була б тобі, вражий сину, з душею розлука! А так — їдьмо на Січ! Візьму з тебе викуп, який сам схочу. Оддаси мого побратима, ще й три сотні невольників з ним. А пручатися будеш — більше заплатиш!

Прив'язав мурзу до коня, сам позаду сів і поїхав степом, співаючи:

*Ой ти ж поле, поле кіліїмське!
Бодай ти літо й зиму зеленіло,
як мене в лихій годині сподобило!*

¹ Пищаль — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю.

А козаки щоб довіку гуляли,
хороші мислі мали,
воріженьків під ноги топтали!

1. Чим тебе вразила розповідь? Що було незрозумілим?
2. Де відбувалася описана подія? У які часи?
3. Як описано козака Голоту? Яким ти його уявляєш?
4. Чому він опинився в дунайських степах?
5. Яка на нього чатувала небезпека?
6. Який момент в оповіданні найбільш напружений?
7. Роздивись ілюстрації до твору відомого українського художника Георгія Якутовича на с. 45, 47, 48. А якими ти уявляєш героїв оповідання? Розкажи.
8. **Поміркуйте разом!** Які якості характеру козака виявилися в поєдинку з Гасанбеєм? Що ще ви знаєте про ті часи?
9. Прогляньте оповідання. У якій послідовності розгорталися події? Визначте зачин, основну частину, кінцівку. Складіть план.

Як по-іншому ви б могли назвати козака? Чому?

Прислів'я

- Козацькому роду немає переводу.
- Який рід — такий плід.

Іван Гнатюк

Козацький дуб
у Холодному Яру
на Черкащині

КОЗАЦЬКИЙ ДУБ

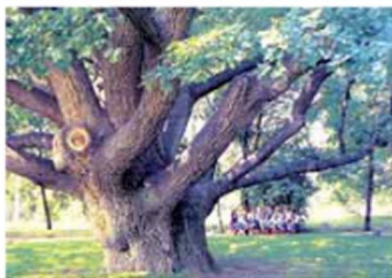
Серед поля, де не видно
ані цятки навкругі,
височіє непохитно
дуб, закутаний в сніги.

Як повіє люта хуга —
не сховаєшся ніде,
але дуб, мов козарлюга,
навіть вусом не веде.

Не страшні йому завії,
хоч старий той дуб, як світ.
Кажуть, він тут височіє
не одну вже сотню літ.

І щорік в його гілляках
гайвороння гнізда в'є.
Вріс у землю — і ніяких
завірюх не визнає.

Повідають старожили —
він стоятиме віки,
бо його тут посадили
запорозькі козаки.

Козацький дуб
на острові Хортиця
(м. Запоріжжя)

1. З ким поет порівнює дуб? Які слова засвідчують давнину і силу дуба?
2. Назвіть пари слів, що римуються.

Будьте дослідниками! У кожному краї є знамениті дерева. Може, це — дуб, липа, акація, верба... Про них розповідають легенди, зберігають спогади, їх оспівують у піснях, зображують на картинах.

Чи не зацікавить ваш клас проект: **«Про що можуть розказати дерева — очевидці історичних подій»?**

Марфа Тимченко.
Липа

Понад сто років тому багато українських селян (особливо із Західної України) поїхали в далекі чужі країни шукати роботу. Там, наполегливо і сумлінно працюючи, вони облаштувалися на неосвоєних землях. Минали десятиліття, але українці не забували своєї мови, історії, звичаїв. І зараз у Канаді, Сполучених Штатах Америки, Австралії — скрізь, де живуть наші колишні співвітчизники, їхні діти прагнуть вивчати рідну мову.

Прочитай оповідання **Івана БОДНАРЧУКА** з «Читанки» для дітей-українців, які живуть у Канаді й вивчають українську мову.

НА НОВІЙ ЗЕМЛІ

Діти любили слухати розповіді дядька Андрія про його перші дні в Америці. Старий він уже. У парку чи в оселі зіпреться на палицю, кругом нього діти, а він і починає:

— Мені тоді було вісім років, а тепер вісімдесят вісім, але все це немов учора... Як бачу — мати готувала скриню в дорогу. Складала одягу. Поклала якесь насіннячко, зілля, а тоді й мій буквар та батькову сокиру. Ще розглянулась по хаті, зняла зі стіни образ святий і довго-довго дивилась на нього. Думаю, для чого це все?

— Чи там буде наша школа? — питаю, а мати мені на те: «Де будемо ми, там буде наша школа, хліб і церква».

Пустились ми в дорогу, в незнаний світ. Мінялись люди, мова й краєвиди. А ми все їдемо та їдемо. Їдемо за сонцем, а потім сонце за нами, і так день за днем, до самого моря. А море як море. Зразу воно було лагідне, привітне, а потім немов сказилось: кїдало кораблем, мов тріскою. Думалось, що вже ніколи не побачимо його берегів.

Аж одного ранку виплило сонце з моря, озолотило свіжі береги. Люди вийшли на палубу. «Оце вам, діти, нова земля, — сказав батько. — Радійте й моліться, що врешті ступимо на сушу, почуємо ґрунт під ногами...»

Пересіли ми на залізницю, і далі — в дорогу. Назустріч нам вибігали скелі, озера й ліси. Зупинились ми у великому місті Вінніпезі. Гарне місто. Крамниці, крамниці! А за вікнами крамниць — усе, чого душа забажає. Ой, щоб

залишитись нам тут, — думаємо, — але не для нас це місто. А мама каже: «Повезуть нас туди, куди ще й дороги нема».

Пересідаємо на вози́. Їдемо та й їдемо. «Де ж це та наша земля?» — питаємо, та ніхто нам нічого не каже. Сидить мати на скрині сумна, як осінь. І нам, малюкам, уже не весело. Один батько ще тримається: підспівує, посміхається. Два дні ми їхали, а третього під вечір скинули нас із скринєю серед лісу. Посідали ми на скриню, обсіли маму, як курчата квочку, та й плачемо. Нема хати. Пішли дощі. Ночували ми під містком, поки батько викопав землянку. Накрив батько землянку лободю. «Збудуй хату з лободи, а в чужую не веди», — підспівував батько.

А потім узялись ми за працю: корчували ліс, робили грядку. На цій грядці сходило нам сонце — зійшло й жито.

— А тепер — добре, — казав нам батько. — Тут ще буде колись місто — в кожній хаті світло й вода.

Воно так і сталось.

— А що далі? — питають діти.

 Буде, діти, те, чого самі захочете. Як будете працювати, то будете й мати. Самовоно не прийде, — каже дядько Андрій, — не забувайте тільки, хто ватазвідки ваші батьки.

- 1. Попрацюйте разом!** Поміркуйте, про які часи йдеться в оповіданні. Хто його дійові особи?
2. Від чийого імені ведеться розповідь?
3. Що в оповіданні сказано про труднощі далекої подорожі до нових земель?
4. Як сприймали переїзд діти, мати, батько?
5. Знайдіть у порадах дядька Андрія слова, що виражають головну думку твору.

Понад сімдесят років тому відбувалася Друга світова війна. У ній загинули мільйони людей. Було зруйновано багато українських міст, сіл, заводів, шкіл, історичних пам'яток.

Про події цієї страшної війни, Вселюдське лихоліття й перемогу Добра та Людяності написано багато творів, складено чимало пісень, створено велику кількість кінофільмів.

Прочитай спогади письменниці **Тамари КОЛОМІЄЦЬ** про той час, коли Україна вже була звільнена від фашистів, але війна продовжувалась в інших країнах Європи.

ЯЛИНКА МОГО ДИТИНСТВА

Спогади

Мені дев'ять, а братику — другий. Ми чекаємо Нового 1945-го року і сподіваємося, що нарешті закінчиться війна. Я вдома: відкрилися рани на обморожених ногах, і до школи на свято я не дійду.

Війна відкотилася вже далеченько. Ялинкових прикрас — невеличка коробочка від ліків. Треба щось вигадувати. На столі клаптики паперу, ножиці з округлими загнутими кінцями, нитки і жмут житньої соломи. Як мало... Найпростіше — нарізати намисто із соломинок. Трубочки розділити синіми зірочками з обкладинки зошита. Ще можна використати довгі смужки рудого паперу — незадруковані береги довоєнних газет. А тут — о радість! — мама (а вона лікар) приносить папір... із соломи! Писати на ньому незручно, а для вирізування саме те, що треба. Отак і здійснюється моя задумка — прикрасити ялинку звірятами. Нічого, що іграшки соломяного кольору — в моїй уяві вони золоті, як з магазину.

Найперша — кицька. Он сидить, муркоче, слідкуючи за моїми вітівками. Ні, дві кицьки — аркушик складаю вдвоє, мордочка до мордочки, хвостики нарізно, трішки куціші й пишніші, щоб не обірвалися. Далі — білочка. Ні — дві білочки, вгощають одна одну горішками. А ось ведмедик — один, більшенький. Він схожий на мого плюшевого

улюбленця, який загубився на дорогах війни. Ще — і обов'язково — зайчики. Вони зі сніжно-білого паперу, їх ціла вервечка — куці хвостики, вушка вгору, взялися за лапки і танцюють у колі. Для пташók вирізаю крильця та хвостики і прикріплюю до грудочок воску, які мені дала бабуса. Сніжинки, море білюсіньких сніжинок і ліхтариків. Ось де є розгулятися фантазії. А ще роблю з паперу мерéживні сіточки, в яких будуть висіти на ялиночці нехитрі ласощі. Ці саморобні прикраси видаються мені справжнім багатством. Лягаючи спати, я дивлюся на прикрашене деревце і починаю вигадувати історії, пригоди моїм звірятам. Вони погойдуються, мерехтять і розчиняються в темряві...

Але запах хвої і шелест паперового мережива не полишатиме мене все життя. І досі не згасає моя любов до мистецтва витинанки. Усе життя мене супроводжує КАЗКА — не подарована, не куплена, а створена власними руками та уявою.

1. Про які часи згадує поетеса? Як їй вдалося прикрасити ялинку?
2. Що в її спогадах тебе здивувало, схвилювало?
3. **Поміркуйте разом** над змістом останнього речення спогадів поетеси.
4. Які казки, що вийшли з-під пера Тамари Опанасівни, ви можете назвати?
5. Розкажіть про улюблену ялинкову прикрасу вашої родини.

ЯК ДАВНО В УКРАЇНІ З'ЯВИВСЯ ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ ПРАПОР?

Жовто-блакитне знамено — це національний символ нашої держави.

З давніх-давен стяг був святиною, без нього військо не рушало в похід, не вступало в бій. Захопити стяг ворога — означало отримати перемогу.

Учені вважають, що форми прапорів, зображення на них та їхній колір залишалися незмінними упродовж тривалого часу — поки зберігалася стара народна віра. Так, ще до прийняття християнства для Київської Русі були символічними синій та жовтий кольори... Пізніше ці кольори зустрічаються в гербах західних українських земель, на знаменах українських козаків, у козацькому та гайдамацькому одязі.

Прапори виготовляються, як правило, відповідно до кольорів герба тієї чи іншої країни. Ці самі кольори присутні в гербах губерній, міст. Так, зі 104 гербів українських міст у 18–19 століттях у 86 трапляється жовтий колір, у 51 — блакитний.

Вважається, що в гербах блакитна барва означає чесність, вірність, бездоганність, а також пов'язана з небом, повітрям. Золото уособлює могутність, силу, багатство, постійність, шляхетність, віру, справедливість, милосердя, окрім того, воно символізує сонце.

28 січня 1992 року Верховна Рада прийняла постанову про Державний прапор України. Ним став прямокутний стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг: верхня — синього кольору, а нижня — жовтого. Кольори прапора мають відбивати блакитне небо над золотими ланами пшениці — бо символами нашої країни є чисте небо і пшенична нива.

1. Розкажи, що ти дізнався про історію нашого Державного прапора. Що символізують його кольори?
2. Коли Верховна Рада прийняла постанову про Державний прапор України?
3. Добери слова, близькі за значенням, до слова *прапор*.

Листівка до Дня незалежності України

19 лютого 1992 року Верховна Рада України затвердила як малий Державний герб України золотий тризуб на синьому полі.

Коли образ тризуба з'явився в наших предків, однозначної відповіді історики не мають, бо цей час дуже віддалений від нас. Є різні легенди і тлумачення щодо цього. Наприклад, що це образ дерева життя, оберіг, образ божественного птаха, символ єднання, мудрості, знання і любові.

Усе це підтверджує глибоке історичне коріння українського народу.

Будьте дослідниками! Дізнайтеся, чи має герб ваше селище, місто. Що на ньому зображено?

НАШ ПРАПОР

Небеса блакитні
сяють з глибини,
а пшеничні й житні
мерехтять лани.

Образ цей не блідне,
хоч минуть жнива.
Це знамено рідне —
злото й синява.

Прапор наш, як літо,
в сонці майорить —
по долині жито,
по горі блакить.

1. З яким почуттям поет говорить про прапор?
2. Знайди у вірші порівняння. Що вони передають?
3. Які слова створюють урочистий настрій твору?
4. Вивчи вірш напам'ять.

Наталія Поклад

ГІМН

Слова палкі,
мелодія вродлива,
Державний гімн
ми знаємо усі.
Для кожного села,
містечка, міста —
це клич один
з мільйонів голосів.

Це наша клятва,
заповідь священна,
хай чують
друзі й вороги,
що Україна вічна
незнищенна,
від неї ясне світло
навкруги.

**Знай і шануй
державні символи України!**

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Який вірш про історію наших предків-слов'ян ти прочитав? Хто його автор?
- Ким був Нестор Літописець? Що він написав?
- Кого визволяв з неволі козак Голота?
- Коли в Україні з'явився жовто-блакитний прапор?

Розумію, можу пояснити...

- Як ти зрозумів заповідь князя Ярослава своїм синам?
- Чому Чернігів називають містом легенд?
- Чому місто Львів має таку назву?
- Який образ передають рядки: *«Прапор наш, як літо, в сонці майорить — по долині жито, по горі блакить»*?

Умію...

- Чи є серед прочитаних твори з науковою інформацією? Назви їх. Хто їх написав?
- Визначити послідовність і тривалість подій в оповіданні «Козак Голота» Марії Пригари.
- Якими новими словами поповнився твій словник?
- Про яку найважливішу сторінку з історії нашого народу можеш коротко розповісти?
- Розказати напам'ять вірш Дмитра Павличка «Наш прапор».

Висловлюю своє ставлення, почуття...

Доповни речення.

- Мене здивувало те, що ...
- Я не знав раніше, що ...
- Хочу дізнатися більше про ...
- Викликає захоплення образ ...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ЯК НЕ ЛЮБИТЬ ТОЙ КРАЙ...

Художники малюють картини фарбами, а письменники створюють образи словами.

У творах, які ти прочитаєш, про явища природи, людську працю написано так влучно і виразно, що ці картини можна побачити у своїй уяві, відчувати ставлення автора до зображеного.

Читаючи, звертай увагу, які настрої та почуття передано у творах, які слова вжито, щоб змалювати побачене; учися порівнювати різні за змістом і жанрами твори.

Як не любить той край,
де вперше ти побачив
солодкий дивний світ,
що ми звемо життям,
де вперше став ходити,
і квіткою неначе
в його теплі зростав,
і усміхавсь квіткам!

1. Про який край пише поет? Прочитай.
2. Як ти вважаєш, поет запитує чи стверджує?
3. З яким почуттям ти прочитаєш вірш? Поясни.
4. Вивчи вірш напам'ять.

Видатна поетеса, наша сучасниця **Ліна КОСТЕНКО** оспівує красу рідного краю так сильно і натхненно, що її слова хочеться запам'ятати.

УСЕ МОЄ, ВСЕ ЗВЕТЬСЯ УКРАЇНА

...Буває, часом сліпну від краси.
Спинюсь, не тямлю¹, що воно за диво, —
оці степи, це небо, ці ліси,
усе так гарно, чисто, незрадливо²,
усе як є — дорога, явори,
усе моє, все зветься Україна.
Така краса, висока і нетлінна³,
що хоч спинись і з Богом говори...

1. Перечитай вірш мовчки. Зверни увагу на вислови: «сліпну від краси», «спинись і з Богом говори», «усе як є», «усе моє», «краса висока й нетлінна».

¹ Не тямлю — не розумію.

² Незрадливий — вірний, не здатний на зраду.

³ Нетлінна — тут: вічна.

2. Читаючи вголос, передай своє ставлення до змісту вірша. Які слова вимовиш із більшою силою голосу? Де буде найбільша пауза?
3. **Обмінуйтеся думками!** Які почуття автора до рідної землі передають згадані вище вислови?

Василь Сухомлинський

Настрій

ВОСЕНИ ПАХНЕ ЯБЛУКАМИ

Тихий осінній день. У яблуневому саду літають джмелі. Ось вони помітили яблуко, що впало з дерева і лежить на землі. З яблука тече солодкий сік. Обліпили яблуко джмелі. Зайшло сонце. А в саду пахнуть яблука, нагріті сонцем. Десь заспівав цвіркун. Коли це з яблуні на землю впало яблуко — гуп... Цвіркун замовк. Пролетів сполóханий птах. Десь за лісом у нічному небі спалахнула зірка. Знову заспівав цвіркун.

Уже й місяць вплив на небо, а яблука пахнуть гарячим сонцем.

Катерина Білокур. Богданівські яблука

1. Що побачив письменник? Що почув? Які запахи відчув?
2. Чи доводилося тобі милуватися красою осіннього саду, відчувати його запахи і барви?
3. Який настрій створює описана картина?

Пригадай, що ти вже знаєш про видатну українську художницю **Катерину Білокур**. Які картини тобі відомі? Про що вони?

Попрацюйте разом! Розгляньте картину «Богданівські яблука». Що зображено в центрі? Які яблука за кольором, формою? Опишіть хустку, на якій вони лежать. Що служить обрамленням картини?

Які почуття передала художниця? Яке враження справила на вас картина?

Прислів'я

- Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою.
- Який сад, такі і яблука.

У віршах поета **Олександра ОЛЕСЯ** (1878–1944) краса природи перелита в мелодійне слово.

Кожне літо хлопчик проводив у селі Верхосуллі у свого діда Василя Грищенка. Від нього він почув безліч народних легенд, казок, пісень. Тут у майбутнього поета виникла любов до рідної природи та українського слова. Олександр Олесь згадував: «Дитинство мені уявляється одним золотим днем. І все, що я бачив там, у степу, в саду, на річці Сулі, здається мені суцільною казкою природи».

Коли читаєш вірші Олександра Олеса, відчуваєш, що поет звертається до кожного з нас: полюби ці трави, квіти, степи, пізнай усе живе!

СТЕП

Степ весною — наче килим,
сонце кидає нитки,
вишиває візерунки,
то розводи, то квіткі.
Зеленіє степ весною,
з кожним днем пишніш стає,
то обсіплеться росою,
то враз пахощі полле.

Степ у літі — наче море,
розіслався навкругі,
хто його обійме зором,
хто угледить береги?!
Ось подув південний вітер,
захиталось море трав.
Справді, гляньте: степ широкий
буйним сизим морем став!

Мов пустеля неоглядна,
степ поживклий **восени**.
Мов пісок, рудіють трави,
не шумлять уже вони.
Не почуєте вже співу
голосних дзвінких пташок,
не побачите нідé вже
ні розводів, ні квітók.

Степ зимою — мов перина,
біла, рівна і м'яка.
Спить на ній зима холодна —
баба люта і лиха.
Мертвий сон старої баби
злі морози стережуть,
доки їх вітри південні
у яри не заметуть.

1. Прочитай, як поет описує степ у кожну пору року.
2. Знайди порівняння. Чому степ виглядає по-різному: *наче килим, наче море, мов пустеля, мов перина?*
3. Яким рядкам вірша відповідають малюнки? Що нового вони відкривають спостережливому оку?
4. **Попрацюйте разом!** Які прикметники вжито для опису степу, моря, пташок, зими?
5. Які образні вислови виявилися для вас новими, несподіваними? Назвіть слова-рими.
6. **Поміркуйте**, якими мають бути інтонація і темп читання кожної строфи вірша. Які слова слід виділити логічним наголосом, які прочитати запитально, а які — заклично?

Вивчіть вірш напам'ять.

Марко Вовчок

ЛІТНІЙ РАНОК

Боже, як гарно буває літнього ранку, коли сходить сонце! Лўки виблискують рўсяними краплинами, наче дорогими самоцвітами. Пташкі, що ховалися на ніч десь по очеретах, випурхують із своїх схованок. Легенькою пеленою здійсмається туман над рікою. А гори під яскравим сонячним промінням вкриваються позолотою й блиском. Від світла й тепла життєдайного сонця розливаються чудові пахощі трав і квіток. Усе навкругі прокидається від сну, набирає жвавості.

1. **Зверни увагу**, як літнє сонце змінює пейзаж.
2. Як описано дію світла і тепла? Прочитай.
3. Про які рослини згадує автор?

Михайло Коцюбінський

ЛІТНІЙ ДЕНЬ

Блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли¹ житá й виліскували на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув

¹ Половіли — досягаючи, ставали жовтого кольору.

нову стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярині. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі темніє просо. Мѣжи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка.

Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квітів.

1. Назви кольори, які передають барви природи. Які звуки почув автор?
2. Які рослини привернули увагу письменника?
3. Які рядки опису тобі хочеться вивчити напам'ять?
4. Порівняйте прочитані описи природи «Літній ранок» і «Літній день». Що є спільним у їхньому змісті? У ставленні авторів до природи? Чим вони відрізняються?

Луки виблискують росяними краплинами; життєдайне сонце; повилась річечка; наче стрічка; кучерявий зелений ліс; чудові пахощі.

Надія Кир'ян

ЄВША́Н

...Ця квіточка, про яку я зараз розповім, народжується не на землі, а в душі людини. Це почуття любові до рідної землі, до батьківщини. І розкривається воно від запаху чарівного зілля з непримітними суцвіттями. А зветься це зілля — евшан. Існує легенда, що людина, котра зовсім забула свою вітчизну, мову, звикла до чужині, вдихнувши полинóвого запаху евшану, згадає дитинство, маму, її колискові пісні. І тоді розуміє, що її сите і забезпечене життя на чужині нічого не варте. А збагнувши це, повертається додому.

Отака чарівна ця рослинка — квітка евшан.

1. Прочитай мовчки. Розкажи, чим особлива ця квітка.
2. Що найбільше запам'яталося із прочитаного? Поділися цим із рідними або друзями. А що нагадує тобі про рідну домівку?
3. Раджу тобі також прочитати легенду «Євшан», що її переповіла українська письменниця **Зірка МЕНЗАТЮК**.

Письменник **Григор ТЮТЮННИК** (1931–1980) народився на Полтавщині в селянській родині.

З дитинства він ріс чутливим до природи хлопчиком, у простому і буденному міг побачити незвичайне і цікаве, уважно прислухався до розповідей бувалих мисливців, рибалок, лісників.

Дитячі враження не забулись і з часом відбилися у його чудових творах. Це збірки оповідань та повістей для дітей «Ласочка», «Лісова сторожка», «Степова казка», «Однокрил».

Підзолочений, скімлення, дзяволить, дрібушійть.

ЛАСОЧКА

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням, туркотіли припутні¹, виступували дзьобами дятли, а іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро... хря-хря...

Арсен знав, що то вєпри з виводками вєпренят вертаються з нічного пасовиська у свої сховища...

А одного разу, коли Арсен, зігрітий сонцем, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спіною в нього почулося тоненьке скімлення. Арсен прокинувся і огледівся.

¹ Припутень — лісовий голуб.

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову на́бік, стояло лисеня. Воно дивилося трохи здивованими і зовсім не хитрими очима. Потім перевело погляд у задок човна і облизнулося: на дні, засланім травою, лежала риба.

— Ану! — сказав Арсен і лягнув себе долонею по коліну. Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

— Бойове, — сказав Арсен. — То що тобі — риби закортіло?

Лисеня тоненько пискнуло.

— Ну, на вже, — Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка...

Рибина летіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

— Молодця! — похвалив Арсен і заходився міняти наживу.

А коли озирнувся, лисеняти вже не було.

Однак наступного ранку воно прийшло знову. І знов Арсен кинув рибину. Одну, бо лисеня більше не просило.

Так вони й потоваришували. Незабаром лисеня вже знало, що його звати Ласочка і що коли Арсен каже: «Встань!» або «Ляж!», то треба встати або лягти. Знало також і те, що риба інколи не клює. Сидить-сидить Арсен, а поплавки на його вудках ані ворухнуться. Тоді Ласочка не скімлила і не молотила хвостиком по землі, як завжди, побачивши у човні рибу, а лягала в траву і ждала.

Арсенові набридало дивитися на нерухомі поплавки, і він часто-густо засипав. Сидить і спить. А якось чує крізь сон: Ласочка дзяволіть¹. Прокинувся, аж поплавок на одній вудочці немає, поринув. А лисеня на кручі вухами пряде², передніми лапами дрібушить-витанцьовує од нетерплячки. Вхопив удочку, смик — є окунь.

¹ Дзяволіть — попискує, підвиває.

² Вухами пряде — ворухить вухами.

— На, Ласочко, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу. З того дня він вже не боявся спати, бо як тільки поплавок ворухнеться, то Ласочка його і розбудить.

Так вони й рибалили вдвох.

Потім настала довга-довга зима. Ліс прибрався в іній та бжеледь. І не співали вже в ньому птахи, тільки вітер ночами завивав у гіллі. Старий Арсен уже не ходив на річку, але часом згадував Ласочку: де-то вона тулиться в таку холоднечу?

Авесною, коли крига скресла і сонце вгріло землю, одні Арсен човна на річку, полагодив вудки і знову, як торік, сів ловити рибу — бабів та внукам наюшку. Вудить та все озирається: чи нема, бува, Ласочки? Раз, і вдруге, і втретє — немає...

А в четверте озирнувся — стоїть на кручі велика пухнаста лисиця з розумними, але зовсім не хитрими очима, а поруч неї — лисеня.

— Ласочко? — невпевнено покликав Арсен. Лисиця задріботіла передніми лапами, замолотила хвостиком по землі й лягла. Лисеня ж, побачивши в човні рибку, облизнулося й тихенько заскімлило.

— Те-те-те... — весело сказав Арсен. — Це що ж виходить: я увесь ваш рід годуватиму?

І кинув на кручу рибину.

Лисеня спіймало її передніми лапами і стало їсти. А Ласочка сиділа нерухомо, пильно стежачи за поплавками...

З того часу вони рибалили втрох.

1. Прочитай оповідання мовчки. Знайди опис ранку. Які фарби і звуки сповіщали його прихід?
2. Коли вперше Арсен зустрівся з лисеням? Чому він назвав його Ласочкою?
3. **Попрацюйте разом!** Знайдіть опис зовнішності лисиці, її рухів, голосу. З чого видно, що Ласочка була розумною, терплячою, спостережливою? Як вона «розмовляла»?
4. Як Арсен упізнав Ласочку в дорослій лисиці? Якими ви уявляєте зовнішність і характер старого рибалки? Прослідкуйте за текстом, які почуття він виявляв під час спілкування з Ласочкою.
5. Знайдіть в оповіданні зачин, основну частину і кінцівку. Складіть план і підготуйтеся до переказу прочитаного.
6. *Хто читає швидше?* Знайдіть абзац, де є слова: *він часто-густо засипав; вчетверте озирнувся; лисиця задріботіла.*
7. **Пофантазуйте!** Як можна продовжити цю історію?

Прислів'я

- Як дбаєш — так і маєш.
- Щоб рибку з'їсти, треба у воду лізти.
- Не спитавши броду, не лізь у воду.

Пригадайте, що вам відомо про мистецтво опішнянських майстрів. Де розташоване село Опішня? Чим славляться майстри цього краю?

СПІВУЧА ГЛИНА

(Скорочено)

Чи може глина співати?

Барвистим квітковим орнаментом славиться Опішня на Полтавщині. Зустріч з мистецтвом опішнянських майстрів — це хвилююча подія. М'які, плавні лінії макітри, барільця, баклаги, куманця, миски, глечика ввібрали невичерпну фантазію гончарів. Соковитий розпис надає виробам святковості.

Самá розкішна полтавська природа з її яскравими барвами відображена в радісному опішнянському розписі. Це жовтогарячі соняшники, квітучі мальви, тюльпани, важкі грона винограду, кетяги калини, а серед цього буяння трав і квітів — розкішні птахи, фантастичні риби. Це несе відбиток винахідливості, уміння майстра. Розпис виконують вільно, від руки, що надає роботам щирості, безпосередності.

Здавна Опішня здобула славу гончарського осередку. Тут виробляли побутовий і святковий посуд, який збагачував обладнання хати, вносив красу в буденне життя. Невичерпна фантазія і велика майстерність місцевих майстрів сприяли визнанню виробів, їх охоче розкуповували. Виставками і конкурсами майстерності були знамениті сорочинські ярмарки.

Ще й тепер побутує в Опішні фігурний посуд. Здавна місцеві майстри виробляли своєрідні ліплені посудини у вигляді тварин. Найчастіше це були зображення баранів, козликів, бичків, коників та ін. Раніше такі вироби використовували як святковий посуд. Без баранця не відбувалося жодне весілля, бо, за народним звичаєм, вважалося, що він приносить щастя молодим. А хіба можна уявити

святковий стіл без куманців? Господиня обходила гостей, наливаючи в чарки по черзі з кожного, що були почеплені на руку по кілька штук одночасно.

Зараз фігурний посуд насамперед — окраса хати. Його виробляють далеко не всі майстри. Ця робота вимагає великого хисту і вправності, уміння сформувати на гончарному крузі й майстерно з'єднати в єдине ціле окремі частини — тулуб, ший, ноги. Кожний твір захоплює глядачів своїми формами, фарбами, досконалістю виконання. **Це і є найвища ознака майстерності художника, у руках якого оживає глина.**

1. Які нові слова трапилися тобі в тексті?
2. Знайди і прочитай, який посуд виготовляють в Опішні. Чому люди здавна охоче його розкуповували?
3. У чому складність виготовлення фігурного посуду?
4. Як ти зрозумів зміст останнього речення?
5. **Попрацюйте в парі!** Поставте один одному запитання за прочитаним. Складіть опис одного з куманців, використовуючи слова з тексту.

Жовтогарячі соняшники, невичерпна фантазія, розкішна природа, святковий посуд, буяння трав, досконалість форми, майстерність художника.

Завітайте до музею!

Про давнє і сучасне мистецтво гончарства ви можете дізнатися, відвідавши музей в Опішні. Спланувати свою подорож вам допоможе сайт Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному: opishne-museum.gov.ua

СКІЛЬКИ РІЧОК В УКРАЇНІ?

Угорі орли літають,
а внизу потоки грають.
Не відома горам тиша:
буйні води котить Тіса,
ріне* Прут і Латоріця,
Черемоші два іскряться:
один — Білий, другий — Чорний,
кожен смілий та проворний...
Під Карпатами Дністе́р
тихе плесо розпростер,
як волошки, голубий
у Дністер впадає Стрий.
А по той бік гір чимду́ж
поспішає долом Уж.
А над Ўжем, кожен знає,
місто Ужгород зростає!
Крізь Донбас повз терико́ни¹
мчить Доне́ць без перепони, —
шлях верстає гін² за гоном,
щоб з'єднатись з тихим Доном.
Ось Дніпро біжить невпинний,
річка — символ України.
На зеленій на Десні
просто диво навесні.
І на Во́рсклі у свіча́до³
полтавчанки збо́рять⁴ радо.

Дана —
богиня води

¹ Терико́н — насип із пустої породи біля шахти.

² Гін — тут: частина шляху.

³ Свіча́до — дзеркало.

⁴ Зо́рять — тут: дивляться.

України крайній пруг¹ обмива Західний Буг.

1. Скільки річок згадано в тексті? Які ознаки кожної з них?
2. Прочитай, у яких краях вони протікають.
3. Читаючи, звертай увагу на межі речень і розділові знаки.
4. **Попрацюйте разом!** Чи є у вашій місцевості згадані у вірші річки? Розкажіть про свої улюблені річки.

Чому Дніпро називають символом України?

Загадка-добавлянка

Степан Жупанин

Наче скло прозоре,
в'ється синя стрічка.

То біжить у море
безупинна ...

Світязь — найглибше в Україні озеро. Багате озерами Українське Полісся! У найдальшому його закутку, у північно-західній частині, ніби дорогоцінне голубе намисто розсипалось. То виблискують на сонці низки озер, серед яких і Світязь, не найбільше, але найгарніше озеро України. Однак Світязь таки утримує першість серед інших наших озер. Світязь — найглибше в Україні озеро! Озеро Світязь — казкова пісня, мальовнича ознака Полісся, оспіваного в поезії Лесі Українки, Ліни Костенко.
(З енциклопедії для дітей «Гідросфера. Вода і водойми»).

Ліна Костенко

* * *

Я хочу на озеро Світязь,
в туман таємничих лісів.
Воно мені виникло звідкись,
у нього сто сот голосів.
Воно мені світить і світить,
таке воно в світі одне.
Я Світязь! Я Світязь! Я Світязь!
Невже ти не чуєш мене?!

¹ Пруг — край чого-небудь.

**Причина
і наслідок**

НЕ ЗАБУВАЙ ПРО ДЖЕРЕЛО

Учитель питає: «Бачите, діти, ось цей спалений сонцем пустир у долині?»

— Бачимо, — відповідають діти.

— Тож послушайте бувальщину. Ось тут, на місці цього пустиря, багато років тому був глибокий ставок, аж до села, що розкинулось ген під горою. Можна було вплив-ти човном на середину й веслувати аж до он тих дубів. Їх тоді там багато було, а тепер три лишилося, та й ті всихають... На б́ерезі верби росли. У лісі водились білки.

То старовинне козацьке село. Викопали тут ставок запорожці після битви під Жовтими Водами. І поселились на його б́ерезі. Та стали помічати, що ставок мулом заносить. Зійшлися селяни на раду й ухвалили: кожен, хто скупався в ставку, мусить набрати відро мулу й винести аж туди, за балку, й висипати в поле.

Люди й дотримувались цієї ухвали. Над ста́вом, на вербових кілках, висіли дерев'яні відра. Для дорослих чоловіків — великі, для жінок, підлітків — менші, для дітей — маленькі. Тільки той, що був у матері на руках, не віддячував працею за радість і задоволення.

Ставок ставав чистіший і глибший. Та ось хтозна-звідки приїхала в село сім'я — батько, мати, четверо синів і дві дочки. Усіх їх прозвали Неприка́яними. Поселились вони на околиці, недалеко від ставка. І дорослі й діти з весни до осені купалися в ставку, а за відра й не брались.

Спочатку лю́дякось незвертали на те уваги. А потім стали помічати, що чимало підлітків так само роблять: купаються, а мулу не виносять.

Старі люди брались повчати молодь: «Що ж ви робите?» А підлітки їм:

— Раз Неприка́яним можна, то й нам не гріх...

Лихий призвід — людям заохота. Багато підлітків, а потім і дорослих стали приходити купатися після смеркання, щоб ніхто не бачив...

Старі хитали головами, та вдіяти нічого не могли. Дерев'яні відра, що висіли на вербових кілках, розсохлись, розсипались, а потім зникли.

Старий звичай забули.

Кожному думалось: «На мій вік вистачить». Та ставок мілів, перетворювався на болото, заростав бур'яном. Настав час, коли вода тут затримувалась тільки весною. А потім і тогб не стало.

І ставок щез. Тільки спогад про нього зберігся.

Подумайте над цією бувальщиною, діти. Напившись води, не забувайте про джерело, з якого вона витікає.

1. Прочитай мовчки. Підготуйся відповісти: яким був ставок у давнину, як селяни берегли його.
2. **Поміркуйте разом!** Чому і як щез ставок?
3. Знайдіть слова, які передають головну думку твору. Як ви їх розумієте? Поставте одне одному запитання за прочитаним.
4. Який зміст передає вислів «лихий призвід — людям заохота»? Як це виявляється в житті?

Завітайте до музею!

У київському Музеї води ви зможете дізнатися дуже багато цікавого і корисного про роль води в природі та житті людей:

www.aqua-kiev.info

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Із року в рік, навколо Сонця,
мов корабель, пливе Земля.
Ми — юнги, юні охоронці,
матроси цього корабля.

Тут батьківщина всіх народів,
тут народились я і ти,
і Місяць — іграшка природи —
над нами сяє з висоти.

Поглянь: під парусом зеленим
пливуть на палубі Землі
сусіди наші безімнні —
дельфіни, зубри, журавлі.

Ставай на вахту разом з нами,
пильнуй, щоб п'ять материків
були сповиті не димами,
а синім диханням лісів.

Ти бачиш? — знов цвіте калина,
виходить з берегів Десна.
Це в нашу славу Україну
весна завітчана прийшла.

Зелений лист тремтить на гілці,
мов стяг на щоглі корабля.
В навколосонячній мандрівці
нехай щастить тобі, Земля!

1. З чим поет порівнює Землю? Якою постає Земля в уяві автора вірша? Чому Земля — батьківщина всіх народів?
2. До чого поет запрошує читачів?
3. Чому всі ми маємо бути охоронцями цього корабля?
4. Чи погоджуєшся ти із закликом поета?

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Назви вірші, у яких зображено осінню природу. Хто їх написав?
- З якого вірша цей вислів: «степ весною — наче килим»? Хто його автор?
- Хто написав вірш «Я хочу на озеро Світязь»?
- Про який *летючий корабель* ти дізнався?

Розумію, можу пояснити...

- Як ти розумієш зміст назви вірша «Усе моє, все зветься Україна»?
- Коли про глину можна сказати *співуча*?
- Чому про глибокий ставок залишився тільки спогад?
- Чим славиться село Опішня на Полтавщині й озеро Світязь на Волині?

Умію...

- Розказати виразно вивчений напам'ять вірш.
- Розказати напам'ять уривок прози (*на вибір*).
- Довести, що оповідання «Співуча глина» є науково-художнім.
- Назвати нові слова, вислови, якими поповнився твій словник. Пояснити значення одного з них (*на вибір*).

Висловлюю ставлення, почуття...

- Які твори найбільше запам'яталися? Чим саме?
- Твори якого автора ти хочеш ще прочитати?
- Як, на твою думку, можна продовжити назву розділу?
- Яку силу має маленька квіточка *євшан*?

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ

Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Павло Тичина, Максим Рильський...

Великий талант, відданість Україні, надзвичайна людяність цих письменників заслужили всенародну шану і любов.

Їхня спадщина — наш безцінний скарб.

Читаючи твори розділу, прагни запам'ятати й осмислити:

- звідки родом письменник, роки його життя;
- яким було його дитинство;
- про що був перший твір, перша книга;
- які були захоплення;
- якою була зовнішність митця;
- які думки, почуття передають його твори.

Тарас ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Із року в рік ти дізнаєшся нове про життя і творчість Тараса Григоровича Шевченка. Про нього говорять: *Наш Тарас і Великий Кобзар*.

Поет найбільше любив Україну. Своїми творами він розкривав красу української мови; з великою вірою писав, що буде наш край вільним і щасливим.

В Україні є чимало музеїв, заповідників, видається багато книжок, присвячених його життю і творчості.

Провідних музейних закладів, пов'язаних з іменем поета, три.

- *Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка».* Це ті місця, де він народився, де минули його дитячі роки.
- *Шевченківський національний заповідник у Каневі.*
- *Національний музей Тараса Шевченка в Києві,* куди звідусіль приїждять шанувальники його творчості. Численні експонати музею (документи, картини, книжки, особисті речі, подарунки) розповідають про життєвий і творчий шлях поета, вшанування його пам'яті.

У Києві розташований *Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України*, де зберігаються рукописи поета. Учені вивчають їх і готують до видання.

*Тарас Шевченко.
Автопортрет*

Запам'ятай!

Поет народився **9 березня 1814 року** в селі Мординці на Черкащині.

У 1838 році його було викуплено з кріпацтва.

1840 рік — перше видання «Кобзаря».

10 березня 1861 року Тарас Шевченко помер у Петербурзі.

У травні цього ж року перепохований у Каневі на Чернечій горі над Дніпром, щоб *«було видно, було чути, як реве ревучий»*.

Послухайте оповідання. Підготуйтеся відповісти, чому воно має таку назву.

Тарас Шевченко

ПРО СЕБЕ

Село! О, скільки любих, чарівних споминів пробуджується в моєму старому серці при цьому милому слові! Село! І от стоїть переді мною наша вбога, стара біла хата з потемнілою солом'яною покрівлею і чорним димарем, і біля хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а навколо яблуні квітник — улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терплячої, моєї ніжної няньки.

А біля воріт стоїть стара розлога верба з сухим верховіттям, а за вербою стоїть клуня, довкола клуні стоги жита, пшениці й усякого збіжжя; а за клунею по косогору піде вже сад. Та який сад! Бачив я на своїм віку таки чимало добрих садів, от хоч би уманський і петергофський, але що то за сади! Шага¹ мідного не варті, як порівняєш з нашим прегарним садом: густим, темним, тихим, словом, — другого такого саду немає в цілому світі!

Батьківська хата.
Малюнок
Тараса
Шевченка

А за садом левада, а за левадою долина, а в долині тихий потічок ледве-ледве дзюрчить, оточений вербами та калиною і окутаний широколистими, темно-зеленими

¹ Шаг — мідна монета.

лопухами. В цьому потічку під навислими лопухами купається кубічний¹ білявий хлопчик, а викупавшись, перебігає він через долину та через леваду, вбігає в тінистий сад і падає під першою грушею або яблунею, і засинає справжнім непорушним сном.

Прокинувшись, він дивиться на гору супроти його, дивиться, думає і сам себе питає: «А що ж там за горою? Там мають бути залізні стовпи, що підпирають небо. А що якби піти та подивитись, як там вони його підпирають? Піду та подивлюся, воно ж недалеко».

Встав і, не міркуючи, пішов він через долину і леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минув цярину², перейшов за півверсти полем, а на полі стоїть невелика чорна могила. Він виліз на могилу, щоб з неї подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть хлопець на могилі та дивиться навкруги: і по цей бік село, і по той бік село, і там із темних садів визирає церква з трьома банями, білою бляхою вкрита, і там теж визирає церква із темних садів і теж білою бляхою вкрита.

Хлопець задумався. «Ні, — думає він, — сьогодні вже пізно, не дійду я до тих залізних стовпів, нехай уже завтра вкупі з Катрею. Вона до череди корів пожене, а я піду до залізних стовпів, а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що я бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо».

І він, скотившись, немов барильце, з могили, звівся на ноги і пішов, не озираючись, до чужого села. На його щастя, зустрілись йому чумаки, і, зупинившись, спитали:

- А куди ти мандруєш, парубче?
- Додому.
- А де ж твоя домівка, небораче³?
- В Кирилівці.

¹ Кубічний хлопчик — тут: міцненький.

² Цярина — околиця, край села.

³ Неборак — людина, що викликає співчуття, бідолаха.

— Так чого ж ти йдеш в Моринці?

— Я не в Моринці, а в Кирилівку йду.

— А коли в Кирилівку, так сідай до мене на ма́жу¹, товаришу, ми тебе доведемо додому.

Посадили його на скриньку, що буває на передку чумацького воза, і дали йому батіг у руки; поганяє він собі волів, та й байдуже. Під'їжджаючи до села, побачив він на протилежній горі свою хату і весело гукнув:

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, — мовив хазяїн воза, — так іди собі з Богом!

Він взяв хлопця з воза, поставив його на землю і, обернувшись до товаришів, мовив:

— Нехай іде собі з Богом!

— Нехай іде собі з Богом! — промовили чумаки, і хлопець побіг собі з Богом у село.

Смеркалося вже надворі, коли я (бо оцей кубічний білявий хлопець був не хто інший, як смиренний автор цього журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу. Дивлюся через перелаз на двір, а там, під хатою, на темно-зеленому оксамитовому спориші, всі наші сидять собі кружком та вечеряють. Тільки моя старша сестра і нянька Катерина не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперши голову з-за перелазу. То вона гукнула: «Прийшов, прийшов!» — і, підбігши до мене, схопила мене на руки, понесла через двір і посадовила в кружок вечеряти, промовивши: «Сідай вечеряти, прибу́до!». Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши на постіль, перехрестила, поцілувала і, усміхаючись, знову назвала мене прибу́дою.

Я довго не міг заснути; події минулого дня не давали мені спати; я ж все думав про залізні стовпи та про те, чи казати мені про них Катерині й Микиті, чи не казати.

---

¹ Ма́жа — чумацький віз.

Микита був разом із батьком в Одесі і вже там бачив оті стовпи. Як же я йому казатиму про них, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б обдурити... та ні, не скажу їй нічого; і, подумавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

1. Хто головний герой твору?
2. Знайди уривки, у яких є описи села, саду, могили.
А про що йдеться в роздумах малого оповідача?
3. Прочитай уголос уривок від слів «Дивлюся через перелаз на двір...» до слів «Я довго не міг заснути...». Передай інтонацією ніжність, доброту, сердечність сестри поета Катерини. Про які особливості характеру малого Тараса свідчить цей випадок?
4. Проглянь текст. Що переважає в ньому: описи чи роздуми автора?

Василь Касія́н.
Кобзар

* * *

Вітер віє-повіває,
по полю гуляє,
на могилі кобзар сидить
та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
широке, синіє;
за могилою могила,
а там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
вітер розвиває;
то приляже та послуха,
як кобзар співає.

1. Які картини змальовано у вірші? З чим поет порівнює степ?
2. Як ти розумієш вислів «а там — тільки мріє»?
3. Який настрій створює вірш?
4. У якому темпі, з якою силою голосу його краще прочитати?
5. Вивчи вірш напам'ять.

Вітер з гаєм розмовляє,
шепче з осокою,
пливе човен по Дунаю
один за водою.
Пливе човен води повен,
ніхто не спиняє,
кому спинить — рибалоньки
на світі немає.
Поплив човен в синє море,
а воно заграло, —
погралися гори-хвилі —
і скіпок¹ не стало...

Ілюстрація до вірша
Миколи Компанця

1. Знайди і прочитай слова й вислови, які змальовують картини тиші й неспокою в природі.
2. Підготуйся до виразного читання вірша: визнач його настрій, темп читання кожного речення. Які почуття треба передати інтонацією?

Реве та стогне Дніпр широкий,
сердитий вітер завива,
додолу верби гне високі,
горами хвилю підійма.

І блідий місяць на ту пору
із хмари де-де виглядав,
неначе човен в синім морі,
то виринав, то потопав.

Ще треті півні не співали,
ніхто ніде не гомонів,
сичі в гаю перекликались,
та ясен раз у раз скрипів.

Марфа Тимченко.
«Реве та стогне
Дніпр широкий...»

¹ Скіпка — невелика тонка пластинка, відколота від деревини.

1. Прочитай вірш мовчки. Яку пору ночі описано у творі?
2. Які картини постають за рядками кожної строфи вірша?
3. Підготуйся до виразного читання вірша: добери відповідну інтонацію та темп читання кожної строфи.
4. Роздивись ілюстрації народних художників до вірша на с. 85, 86. Як вони зобразили грізні сили природи?
5. Чи знаєш ти, що цей вірш став народною піснею?
6. Вивчи вірш напам'ять.

Федір Панко.

«Реве та стогне Дніпр широкий...»

Цікаво знати! Український майстер **Микола СЯДРИСТИЙ**

створив книгу поезій Тараса Шевченка неймовірно малих розмірів. У ній 12 сторінок, кожна з яких менша від вушка голки. Вона зшита павутинкою, обкладинка — з пелюстки безсмертника. Прочитати текст можна лише під мікроскопом.

МУЗЕЙ «ЗАПОВІТУ»

ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕЯСЛАВІ

У колишньому будинку щирого друга поета, переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського у 2008 році було відкрито Музей «Заповіту» Тараса Григоровича Шевченка. Саме в цьому будинку 25 грудня 1845 року був написаний цей знаменитий твір.

У переяславську осінь 1845 року поет написав свої найкращі твори, зустрічався з багатьма відомими переяславцями, замальовував історичні пам'ятки цього древнього міста.

Якось Козачковський садив дерева, і поет почав йому допомагати. Вони посадили дві акації в одну ямку, стовбури дерев переплели на знак вічної дружби. Як згадують сучасники Тараса Григоровича, він сказав: «Хай родаються всі люди, як ці гілки». Ці дерева і зараз у садибі Козачковського як живі очевидці тих подій.

(За матеріалами музею)

Будьте дослідниками! Пропонуємо здійснити проект **«Мандрівка шляхами Тараса Шевченка»**.

Дізнайтеся, які у вашому краї місця, заклади пов'язані з його ім'ям. Що знають ваші рідні про Тараса Шевченка? Проведіть конкурс малюнків, вишивок до дня народження поета.

Завітайте до музею!

Чи знаєте ви, що місто Переяслав-Хмельницький на Київщині називають «містом музеїв»? Їх тут близько 30! Дізнатися про них докладніше можна на сайті:

niez-pereyaslav.com.ua

Чи уважно ти читав?

- Назви села, де минули дитячі роки Тараса Шевченка.
- З якого твору це речення: *«Він виліз на могилу, щоб з неї подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів?»*
- Хто промовив ці слова: *«Сідай вечеряти, приبلудо?»*
- Продовжи рядки: *«Пливе човен води повен ...»*; *«Кругом його степ, як море ...»*.
- У якому місті створено музей «Заповіту» Тараса Шевченка?

Іван ФРАНКО

(1856–1916)

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі, що поблизу Дрогобича на Галичині, у родині сільського коваля.

Батькова кузня була першою життєвою школою для малого хлопчика. Про це письменник розповів в оповіданні «Укузні».

«На дні моїх споминів, — писав він, — і досі горить той маленький, але міцний огонь. Се огонь у кузні могого батька. І мені здається, що запас його взяв дитиною у свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі».

Саме від батька Івась почув перші казки, притчі, бувальщини. Від матері ж хлопчик перейняв любов до народної пісні.

Початкову освіту майбутній письменник здобув у сільській школі. Згодом, навчаючись у Дрогобицькій гімназії, він почав збирати народні пісні, казки, легенди і писати власні твори. Потім він навчався у Львівському університеті.

Для дітей Франко написав казки, оповідання: «Коли ще звірі говорили», «Лис Микита», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука» та інші.

Іван Франко був не лише видатним поетом, а й ученим, перекладачем, громадським діячем. Він гаряче і невтомно боровся за кращу долю свого народу.

Пам'ятник
Іванові Франку
в його рідному
селі Нагуєвичі:
письменник
у колі видатних
митців світової
літератури,
чий твори
він перекладав
для українського
читача.

На фотографіях —
музей-заповідник
на батьківщині
І. Я. Франка

ПОЕТ-КАМЕНЯР

(Скорочено)

В Нагуєвичах на горбкú
стояла хата у садку,
а збоку — кузня майстра Яця,
меткого Якова Франка.
Там цілі дні кипіла праця,
бо справна в коваля рука.
Дзвеніли молоти й луною,
веселою та голосною,
їх пісня над селом неслась.
У Яця був синок Івась,
розумний і кмітливий хлопчик,
до книжки брався все охоче,
то й порішили батько-мати:
«Івася треба в школу дати!»
Пішов малий Івась до школи
в Дрогобич-місто. Вільну волю,
братів і друзів, ліс і поле —
усе, що палко так любив,
Івась-школярник залишів.
Учився пильно і завзято,
Читав книжок дуже багато...
Померли рано батько й мати,
та не вернувсь у рідну хату
Івасик, круглий сирота.
Вже інша кликала мета
у світ, велична і свята:
своє знання, любов і сили
віддати батьківщині милій.
З Івася він Іваном став,
та вчитися не перестав.

Учивсь у Львові та у Відні¹
і завжди думав: «Краю рідний,
о, як би допомогти тобі
в тяжкій неволі і журбі?
Щоби чужим не був слугою,
щоб управляв ти сам собою,
щоб був щасливий і багатий
у власній вільній хаті?»
І присягнувсь Іван завзятий
талант і розум дужий свій —
всього себе на службу дати
Вітчизні любій, дорогій.
За те була йому пошана:
народ назвав Франка Івана
провідником-Каменярем,
що безупинно день за днем
у бурю, дощ і непогоду
ламає молотом граніт.
І для невільного народу
будує шлях у кращий світ.
Франко — то гордість і окраса
свого народу і землі.
Він, мов молодший брат Тараса,
обидва — волі ковалі.

1. Прочитай, як у вірші розповідається про дитинство поета.
Як навчався малий Іван?
2. У яких рядках сказано про відданість Івана Франка
своєму народові?
3. **Поміркуйте разом!** Чому народ назвав поета Каменярем?
Як ви зрозуміли останнє речення вірша?

Пригадайте, які твори Івана Франка ви вже читали. Про що
вони?

Будьте дослідниками! Роздивіться фотографії із запо-
відника Нагуєвичі. Дізнайтеся більше про Галявину казок, на
якій «живуть» герої творів Івана Франка.

¹ Відень — столиця Австрії.

Прочитайте вірші — картини природи.

* * *

Дивувалась зима:
чом це тають сніги,
чом льоді скресли всі
на широкій ріці?..

Дивувалась зима:
як посміли над сніг
проклінутись квітки
запахущі, дрібні?

І дунула на них
вітром з уст ледяних,
і пластом почала
сніг метати на них.

Похилились квітки,
посумніли, замклісь¹;
шуря-буря пройшла, —
вони знов піднялись.

І найдужче над тим
дивувалась зима,
що на цвіт той дрібний
в неї сили нема.

1. За допомогою яких слів поет змальовує зиму як живу істоту?
2. Як хотіла зима розправитися з першими весняними квітами? Чи вдалося це їй?
3. Простеж за текстом, як наростало здивування зими. Якою інтонацією краще передати її почуття?
4. Які картини можна побачити за словами вірша?

Настрій

* * *

Дрімають села. Ясно ще
осіннє сонце сяє,
та холодом осіннім вже
в повітрі потягає.

Темно-зеленії садки
дрімають вже без плоду,
і тихо гріються хатки,
і верби гнуться в воду.

¹ Замклісь — замкнулись, ступились.

Ще ліс не стогне тим важким
осіннім, довгим тоном,
і ще стрілою ластівка
звиваєсь¹ над загоном.

1. У якому темпі та з якою інтонацією треба, на твою думку, читати вірш? Чому?
2. Які вислови вказують на те, що поет змальовує погожі дні ранньої осені? А яке слово підкреслює, що це останні погожі дні?
3. Як ти розумієш вислови: «дрімають села», «садки дрімають», «тихо гріються хатки», «холодом осіннім потягає»?
4. Вивчи вірш напам'ять.

Будьте дослідниками! Дізнайтеся більше про життя Івана Франка.

Розшукайте інформацію про музей у селі, де він народився і жив у дитинстві. Підготуйте розповідь про дитячі роки поета.

Чи є у вашому краї місця, пов'язані з іменем поета? Знайдіть про це відомості і підготуйте розповідь.

Прочитай казку **Івана Франка «Лисичка-кума»**. Поміркуй, якою тут змальовано Лисичку-сестричку, а яким — Вовчика-брата. Чи схожі вони на ті образи, які є в народних казках?

Чудернацькі, реготатися, лисиччину, злослівий.

ЛИСИЧКА-КУМА

Були собі Вовчик-братик і Лисичка-сестричка. І задумали вони взятися чесно працювати. Вінайшли собі нивку поля і змовилися посадити на ній картоплю. Вранці-рано вибралися обое до роботи — ямки робити та картоплю садити. Дома поснідали, що у них було, а щоб опівдні не бігати додому, взяли відразу із собою обід і полуденок: глечик меду і кошик паляниць. Поклали страву між корчі, а самі взялися до роботи.

¹ Звиваєсь — в'ється.

Копають, копають, та Лисиці швидконаскучила чесна праця. Нібито копає, а сама думає, як битовихопитися та в корчі медку полизати. Ось у недалекому болоті поміж тростиною загукав Гук на все горло:

— Гуп-гуп-гуп!

— Зараз, зараз, сватоньку! — скрикнула Лисичка, немовбито її кликано. І вже кинула мотику та й збирається йти.

— А куди ти, Лисичко? — питає Вовчик-братик.

— Я хутко повернусь! — мовила Лисичка. — Колай собі свій загóнець, я тебе здожену.

Побігла Лисичка в корчі, зараз до горщика, попоїла добряче меду, закусил паляницею, все чистенько позав'язувала, облизалася та й іде до Вовчика, спишна водячи хвостом, — звичайно, кума.

— А що, вже прийшла? — питає Вовчик.

— Та вже, — мовить Лисичка.

— А що там народилося?

— Хлопчик.

— А як же його назвали?

— **Початочок.**

— Ото ім'я! Я ще не чув такого, — мовив Вовчик.

Лисичка нічого не мовила, але взялася пильно до роботи.

Може, так минула година, а може, й дві, — знов Лисичці захотілося медку полизати. І ледве Гук з болота загукав, а вона на весь голос кричить:

— Зараз, сватуню, зараз!

— А то що, Лисичко? — питає Вовчик.

— Хіба не чуєш, сват Гук мене кличе.

— Та чого?

— Ми ще з ним учора балакали: бачиш, він мене просить за куму.

— Га, та коли так, то йди, тільки не барися.

— Я хутко, Вовчику! — мовила Лисичка та й шмиг у корчі.

Зараз до горнятка, наїлася добре меду, паляницею закусила, так що з їх спільного полуденка мало що й залишилося, та й вертається до Вовчика.

— О, ти вже тут!

— Та вже.

— А що ж там народилося?

— Та дівчинка.

— А як її назвали?

— **Серéдинка.**

— Ото! Я ще й не чував такої назви, — дивувався Вовчик.

— У Гуків, Вовчику, все такі незвичайні назви дають.

На те вони голосні птахи.

Попрацювали вони з годину, і знов Лисичці запáх дуже медок. Ледве тільки Гук загукав із тростини, а вона кричить:

— Іду, сватоньку, йду!

— Ти куди йдеш, Лисичко?

— Хіба не чуєш, що сват іще раз за куму просить? — мовила Лисичка.

— Що за диво, що він тебе так часто за куму просить? — мовив Вовчик.

— Бо мене дуже любить, Вовчику.

— Ну, то йди ж, та не барися, треба роботу кінчити.

— Я зараз тут буду, Вовчику. Роби, не бійся, я своє зроблю.

Побігла Лисичка до корчів, виїла решту меду з горщика, схрупала решту паляниць, усе поперевертала та й іде до Вовчика.

— А що, вже прийшла?

— Та вже.

— А що там народилося? — питає Вовчик.

— Хлопчик.

— А як же його назвали?

— **Остаточок.**

— Ну, що ж, нехай здоров росте.

Копали так, копали, аж ось уже й полудень. Вовчик давно зголоднів, та все якось соромиться признатися, а далі кинув мотику та й каже:

— Ну, та тепер досить. Чи не пора обідати?

— Певно, що пора, Вовчику-братику, — мовить Лисичка, а сама нібито копає, пильнує роботи.

— А ти ж не голодна?

— Та ні, Вовчику, іди ти сам та пообідай, мене там погостили.

Пішов Вовчик у корчі, дивиться: ого! Горщик порожній, аж вилизаний від меду, кошик перевернений, і паляниць ані кришки нема! Аж тепер зрозумів, куди це Лисичка-сестричка так часто ходила! Аж тепер йому вияснилося, які-то вона своїм похресникам чудернацькі назви давала!

— А, так ти така, погана Лисице! — скрикнув Вовчик. — Хочеш мене роботою і голодом на смерть заморити, а сама всю страву пожерла! Чекай же! Я тебе за те саму розірву і на обід згámкаю!

Почула Лисиця Вовчиків крик, побачила, який він біжить злосливий та недобрий, і не чекала довго. Накивала п'ятами до лісу, а в лісі шусть у першу нору, яку надібала під корінням старого дуба. Думала, що сховається зовсім, але Вовчик таки встиг побачити кінчик її хвоста, як Лисичка втягла його до норі. Прибіг та й кричить:

— Ага, ти тут? Вилітай мені зараз! Не сховаєшся від мене! Та Лисичка не дурна. Сидить у норі, ані пари з рота.

— Не обзиваєшся? Добре! Чекай лише, я тебе досягну.

Скочив Вовк, виломив довгу клюку, застромив у нору та й шпортає. Думка була вхопити Лисичку за ногу та й витягти на світ білий. І оглянутись не встигла Лисичка, а клюка хап її за ногу. Нора тісна, і Вовк, почувши, що щось зачепив, потяг клюку що є сили. От Лисичка, хоч і як їй мурашки поза плечима і бігали, почала реготатися та й кричати:

— Ото дурний! Зачепив за дубовий корінь та й тягне! Думає, що мене за ногу вхопив. Тягни, дурню, тягни!

Почувши це, Вовк відпустив Лисиччину ногу та й почав знов шпортати клюкою, поки не зачепив справді за дубовий корінь.

— Ай, ай, ай! Моя ніженька! — закричала Лисичка. Дурний Вовк зрадою так почав тягти, поки сам не змучився і клюки не зламав. Тоді пішов геть, і зарікся з Лисичкою більше не мати ніякої спілки.

1. З яким наміром Лисичка з Вовком починали роботу?
2. Скільки разів Лисичка бігала «на хрестини»? Як її витівки пов'язані з іменами удаваних похресників?
3. **Попрацюйте разом!** На скільки частин можна поділити казку? Прочитайте кожную частину в особах.
4. З якою інтонацією треба читати слова Лисички? А Вовчика?
5. Якими їх зобразив художник?
6. Чи зрозуміли ви, яке значення передають ці вислови: *накивала п'ятами; шпортати клюкою; не мати ніякої спілки.*

Підготуйтеся розіграти епізоди казки.

Чи уважно ти читав?

- У якому краї народився поет-Каменярь? Ким був його батько?
- Де навчався Франко-учень?
- Про які пори року ти прочитав вірші?
- У якому з них є вислів: *верби гнутья в воду*?
- Як називається збірка казок Івана Франка?

Леся УКРАЇНКА

(1871–1913)

Поетеса, справжнє ім'я та прізвище якої **Лариса Петрівна КОСАЧ-КВІТКА**, народилася 25 лютого 1871 року в місті Новограді-Волинському в родині Косачів.

Майбутня письменниця зростала серед мальовничих лісів і озер Волині. Вона була допитливою, веселою, любила співати, гратися з братом Михайликом, слухати народні пісні, казки.

У чотири роки Леся навчилася читати. Перший вірш «Надія» вона написала в дев'ять років і присвятила його своїй тьоті, яка відбувала заслання. За порадою мами — поетеси Олени Пчілки — вона його підписала *Леся Українка*. Саме з таким ім'ям Лариса Косач стала згодом всесвітньо відомою поетесою.

Доля Лесі була нелегою. Ще з дитинства їй довелося терпіти муки від невиліковної хвороби кісток, перенести кілька операцій. Та, незважаючи на всі випробування, вона написала багато творів, які цінують і читають вдячні нащадки.

Завітайте до музею!

Музей у селі Колодязному на Волині — це рідна домівка родини Косачів. Більше про це ви можете дізнатися на сайті музею: kololesi.at.ua

ЛЕСЯ

(Уривок із повісті)

Після вечері сім'я зібралася в батьківському кабінеті. Це була невелика, зі смаком опоряджена кімната — улюблене місце дітей і дорослих. На стіні, у вишитих Ольгою Петрівною рушниках, висів портрет Шевченка з пишними козацькими вусами, в пальті і чорній смушевій шапці, а далі — фото господарів, рідних і знайомих та самої Ольги Петрівни — в довгому білому платті, з трояндою на грудях.

Посередині кімнати, застеленої вузькими доріжками та килимами, стояв на тоненьких фігурних ніжках круглий стіл, кілька м'яких крісел, а під білою кахляною грубою — каніпа. Зі стелі звисала велика порцелянова лампа, подарована молодим у день їхнього весілля.

Чимало місця займали книжки. В просторій, під горіх оздоблений шафі стояли найцінніші видання іноземних, українських та російських письменників. Переважали твори Шевченка, Котляревського, Пушкіна, Міцкевича, Салтикова-Щедріна... Петро Антонович, хоч сам ніколи не займався письменством, любив літературу з дитинства.

У Чернігівській гімназії його вчителем словесності був Леонід Глібов, байки якого Косач знав майже всі напам'ять. Він взагалі легко запам'ятовував вірші, часто декламував Пушкіна, а надто його «Руслана й Людмилу».

Ольга Петрівна, яка ще в пансіонаті почала складати вірші, найбільше любила Шевченка. Вона й дітей учила грамоти по «Кобзарю», багато знала й розповідала їм про Тараса Григоровича. Бувало, візьме малих на руки, всі троє посхиляються над столом і починають: «Са-до-о-ок ви-шне-ви-и-ий ко-о-ло-о ха-а-ати... хру-у-щі над ви-и-шня-а-ми гу-у-дуть...»

Дуже веселою була для Михайлика й Лесі історія з Енеєм¹. Ну й кумедний же він, цей «хлопець хоч куди козак»! Читання «Енеїди» зайняло щось тиждень, і весь цей час малі — що б не робили — згадували найцікавіші місця поеми. Ото гуляють собі, бавляться, а потім Михайлик чи Леся біжать і питаються: «Мамочко, а чого то про Меркурія в тій книжці пишеться: “Прискочив, мов котище мурий?” Адже він бог?». І Ольга Петрівна пояснює терпеливо й просто.

Чи не найбільшою родинною подією були літературні вечори, що відбувалися вдома. Леся навчилася читати дуже рано, в чотири роки, і теж захопилася літературою. Найпершим самостійно нею прочитаним твором була подарована матір'ю книга «Про земні сили», з якої дівчинка дізналася про величезні багатства Землі та її походження. Потім одна за одною пішли: «Український орнамент», «Кобзар», поезії Міцкевича, казки Андерсена й Шпільгагена. Казки Ольга Петрівна перекладала для дітей сама, бо українською мовою їх не видавали.

Коли ж влаштовували літературні читання, починала їх Леся — якимсь уривочком чи віршем. Останньою виступала Ольга Петрівна. Вона вміло читала свої поезії — найбільш про природу та красу рідного краю, про могутній Дніпро, що несе свої води через усю Україну.

Сьогодні дочитували «Тараса Бульбу». Петро Антонович за звичкою приліг на канапі, посадивши малих поруч, а невисока на зріст Ольга Петрівна майже сховалася в глибокому м'якому кріслі.

Читала вона спокійно, розмірено. У дитячій уяві поставали картини звияжних козацьких подвигів. Як дійшла до того місця, де вороги глумляться над беззбройним Остапом, у Лесі виступили на очах сльози. Їх, можливо,

---

¹ *Ене́й* — давньогрецький герой, про пригоди якого Іваном Котляревським була написана поема «Енеїда» — перший твір нової української літератури.

ніхто й не помітив би, та дівчинка, мабуть ненароком, схлипнула.

— Що тобі, доню? — занепокоївся батько.

— Нічого... Я більше не буду... — Витерла кулачком очі. — Але чому... хіба його не можна було врятувати?

— От тобі й маєш! — розвела руками мати. — Хіба можна так, Лесю? Це ж книжка...

— А в книжках хіба неправду пишуть? Ти сама казала, що «Кобзар» — то свята правда.

Ольгу Петрівну обеззбріло¹ таке запитання.

— Авжеж, Лесю, — втрутився батько. — Книжкам треба вірити. Та, бачиш, Остап і смертю своєю послужив вітчизні. Загинув, а таємниці не видав... Плакати все ж таки не годиться.

Читання закінчили. Петро Антонович почав оповідати свої мисливські пригоди, і Леся повеселішала. Мати показала їй новий узор, обіцяла дістати за́полочі², щоб його вишити.

На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер, десь далеко, мабуть, на околиці міста, співала молодь.

Ольга і Петро Косачі
з дітьми

1. Про кого розповідається у творі?
2. Де збиралася родина Косачів? Яким був кабінет Петра Антоновича? Які книги любили читати батьки Лесі?
3. Як проходили літературні вечори?
4. Що читала маленька Леся?

Про що свідчить ця розповідь?

¹ Обеззбріло — тут: нічого не змогла відповісти.

² За́полоч — кольорові бавовняні нитки для гаптування.

КОНВАЛІЯ¹

(Уривок)

Росла в гаю конвалія
під дубом високим,
захищалась від негоди
під віттям широким.

Та недовго навтішалась
конвалія біла, —
і їй рука чоловіча
віку вкоротила².

Ой понесли конвалію
у високу залу,
понесла її з собою
панночка до балу.

То ж панночка в веселому
вальсі закрутилась,
а в конвалії головка
пов'яла, схилилась...

Ой на балі веселая
музиченька грає,
конвалії та музика
бідне серце крає.

Промовила конвалія:
«Прощай, гаю милий!
І ти, дубе мій високий,
друже мій єдиний!»

Та й замовкла. Байдужою
панночка рукою
тую квіточку зів'ялу
кинула додолу...

1. Де росла квіточка і що з нею сталося?
Які почуття вона переживала?
2. Про що свідчить цей випадок із життя
маленької беззахисної конвалії?
3. Які почуття викликав у тебе вірш?
4. Як авторка передала своє ставлення
до квіточки?
5. Читаючи вголос, звертай увагу на
межі речень. Які почуття слід переда-
ти, читаючи слова конвалії?

Ілюстрація
Зеновії Юськів
до вірша «Конвалія»

¹ Перший із надрукованих творів поетеси. Саме під ним у журналі «Зоря» в 1884 році з'явився псевдонім *Леся Українка*.

² *Віку вкоротила* — тут: зірвала і погубила.

Будьте дослідниками!

Пропонуємо здійснити проект «Лєся Українка — поетична квітка України». Його мета — поглиблення, розширення знань про життя і творчість поетеси.

Намалюйте родове дерево родини Косачів, дізнайтеся про улюблені квіти Лєсі Українки, прочитайте її вірші про квіти, ставлення до природи. Створіть малюнки до цих творів. Результатом проекту може бути книжка-розгортка, буклет, комп'ютерна презентація, декламація віршів тощо.

Два настрої

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
промінням грала, сіпала квітки,
вона летіла хутко, мов стокрила,
за нею вслід співучії пташки!

Все ожилó, усе загомоніло —
зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялося, бриніло,
а я лежала хвора й самотна́.

Я думала: «Весна для всіх настала,
дарунки всім несе вона, ясна.
Для мене тільки дару не придбала,
мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
заглянули від яблуні гілкі,
замиготіло листячко зелене,
посипались білесенькі квіткі́.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
він про весняну волю заспівав,
а з ним прилинули пісні пташині,
і любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
того дарунка, що весна дала;
весни такої не було й не буде,
як та була, що за вікном цвіла.

Любов Іванова.
Лєсині вєсни

1. Знайди в першій і другій строфах рядки, у яких говориться про весну як про живу істоту.
2. Який дарунок принесла весна поетесі? Як про це сказано у вірші? Простеж за зміною почуттів героїні вірша. Чим вона викликана? Як це можна передати при читанні?
3. Що сказано у вірші про пробудження природи (вітру, дерев, пташок)? Виразно прочитай ці рядки.
4. Знайди у вірші слова, що римуються.

Чому про весну сказано, що вона *давня*?

Цвірінькнув, чималенько, скрего́че, заскреготала, зогля́дівся, птаства, господарський.

Позитивне
і негативне

БІДА НАВЧИТЬ

Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу нітрошки не порозумнів. Нічого він не тямив: ані гніздечка звити, ані зерна доброго знайти, — де сяде, так і засне; що на очі навернётся, те і з'їсть. Тільки й того, що завзятий був дуже, — є чого, нема чого, а він вже до бійки береться. Одного разу літав він із своїм товаришем, теж молодим горобчиком, по дворі в одного господаря. Літали вони, гралися, по смітничку громáдили¹ та й знайшли три конопляні зёрнятка. От наш горобчик і каже:

— Мої зернятка! Я знайшов!

А чужий і собі:

— Мої! Коли мої! Коли мої!

І почали битися. Та так б'ються, та так скубуться, аж догори скачуть, аж пір'я з них летить. Бились, бились, поки потомились; сіли один проти одного, надулись і сидять, та вже й забулись, за що була бійка. Коли згадали: а де ж зернятка? Зирк, аж зернят вже й нема! По дворі ходить курка з курчатами, квокче та промовляє:

¹ Громáдили — тут: греблися, порпалися.

— Дурні бились, а розумні поживились, дурні бились, а розумні поживились!

— Що ти кажеш? — питають горобці.

— Та то я дякую вам, що ви такі дурні! От поки ви здуру бились, то я із своїми курчатами поснідала вашими зернятками! Що то сказано, як хто дурний!.. Нікому було вас бити та вчити! Якби вас хто взяв у добру науку, то, може б, з вас птахи були!..

Чужий горобчик розсердився за таку мову.

— Вчи своїх дурних курчат розуму, а з мене й мого розуму досить! — підскочив, тріпнув крильцем, цвірінькнув та й геть полетів. А наш горобчик зостався і замислився.

«А правда, — думав він, — краще бути розумним. От курка розумна, собі наїлася, а я мушу голодний сидіти».

Подумав, подумав та й почав просити курку:

— Навчіть мене розуму, пані матусю! Ви ж такі розумні!

— Е, ні! — каже курка. — Вибачай, серденько! Маю я й без тебе клопоту доволі, — он своїх діточок чималенько, поки-то всіх до ума довести! Шукай собі інших учителів! — та й пішла собі в курник.

- 1. Чи уважно ти читав: скільки зерняток знайшли горобчики?
2. Хто сказав ці слова: «Вибачай, серденько!»?

Зостався горобчик сам.

— Ну що робить? Треба кого іншого питати, бо вже я таки не хочу без розуму жити! — і полетів у гай.

Прилетів у гай, коли бачить — сидить зозуля на калині та все: «Ку-ку! Ку-ку!» От він до неї:

— Тіточко, щояваспроситиму! Навчіть мене розуму! У вас же немає своїх дітей: а то курки просив, то вона каже, що в неї так багато клопоту.

— А я тобі от що скажу, — відповіла зозуля, — як у мене свого клопоту нема, то чужого я й сама не хочу! От не мала б роботи, чужих дітей розуму вчити! Се не моє діло! А от коли хочеш знати, скільки тобі літ жити, то се я можу тобі сказати.

— Аби ти була жива, а за мене не турбуйся! — відрізав горобець і полетів геть.

Полетів він геть, аж на болото, а там ходив бузько і жаб ловив. От підлетів горобчик до нього та й каже несміливо:

— Пане, навчіть мене розуму. Ви ж такі розумні...

— Що, що, що? — зачекотів бузько. — Тікай-но ти, поки живий! Я вашого брата!..

Горобчик мерщій від нього, ледве живий від страху.

Бачить він: сидить на ріллі ґава і сумує. От він до неї:

— Дядино¹, чого ви так зажурились?

— Сама не знаю, синочку, сама не знаю!

— Чи не можете, дядиночко, мене розуму навчити?

— Та ні, синочку, я й сама його не маю. А от коли ти вже так хочеш, то полети до сови: вона, кажуть, вельми розумна-розумна, то, може, вона тобі що порадить. А я до того розуму не дуже, Бог з ним!

— Прощайте, дядино! — сказав горобчик.

— Щасливо!

¹ Дядина — тут: жінка (жінка дядька, батькового або матиного брата).

Полетів горобчик питати, де сова сидить; сказали йому, що вона в сухому дубі в дуплі мешкає. От він туди, — бачить: справді, сидить сова в дуплі, тільки спить. Горобчик до неї:

— Пані! Чи ви спите? Пані! Пані!

Сова як кинеться, як затріпоче крилами:

— Га? Що? Хто? — кричить, витріщивши очі.

Горобчик і собі трошки злякався, а все-таки хоче свого дійти.

— Та се я, горобець...

— Горобець? Який горобець? Не бачу! Чого притірівся¹? І яка вас лиха година по дніві носить? Осе напась! І вдень не дадуть заснути...

І сова знов заснула. Горобчик не посмів її вдруге будити, сів собі на дубі та й почав ждати ночі. Ждав, ждав, — аж йому обридло. Коли се, як стало темніти, прокинулась сова та як заведе: «Гу-у-у! Гу-гу-гу-у-у...» Горобчик аж отерп зо страху: хотів уже втікати, та якось утримався. Вилізла сова з дупла, глянула на горобчика, а очі в неї світять! Страх та й годі!..

— Ти тут чого? — спитала.

— Та я, вибачайте, моя пані, ще зранку тут сиджу...

— І чого?

— Та чекаю, поки ви встанете...

— Та ж я встала! Ну, чого тобі треба? Чого стримиш?

¹ Притірівся — прийшов, прилетів.

— Я хотів би вас просити, вибачайте ласкаво, чи не могли б ви мене розуму навчити? Адже ви такі мудрі...

— Не на те я мудра, щоб дурнів розуму навчати! Хто дурнем вродився, той дурнем і згине. Тікай-но ти, а то я голо-одна! — гукнула сова та як засвітить очима...

Горобчик миттю як схопиться, полетів світ за очі, десь у гущавину заховався та там і проспав аж до самого ранку. Спить горобчик, та так міцно, коли се у нього над головою щось як заскрегоче: «Че-че-че!» Горобчик прокинувся, аж дивиться: сидить на сучку сорока-білобока та так скрегоче, аж очі заплющила.

— З ким ви, панянку, так розмовляєте? — спитав її горобець.

— А тобі що до того? Чи ба, який цікавий! А хоч би й з тобою!

— Та я дуже радій, як зо мною. Я б вас просив, моя панно, щоб ви мене розуму навчили.

— А нащо тобі, мій молóдчику, розум? Без розуму легше в світі жити та таки й веселіше! А ти, голубчику, ліпше красти вчися, от як я, то тоді й розуму не треба. З великого розуму не тяжко й з глузду зсунутись; ти ось поговори зо мною, то я тебе навчу, як і без розуму прожити...— і заскреготала сорока, та що далі, то все хутчіш та дрібніш...

— А бодай тобі заціпило, скреготу́хо! — крикнув горобчик. — Ото глушить! Цур тобі! — та скоріш від неї геть.

Сів собі горобчик на полі та й думає: «Де я того розуму навчуся? Скільки світу злітав, а щось небагато навчився, хіба вже воно так і зостанеться...» Зажурився він, поглядає сумно довкола, а по полю чорний крук ходить та так поважно.

«Ну, ще в сього поспитаю; се вже востанне», — подумав горобчик.

— Навчіть мене розуму! — звернувся він просто до крука. — Я вже давно його шукаю, та ніяк не знайду.

— Розум, молодче, по дорозі не валяється, — мовив поважно крук, — не так-то його легко знайти! А я тобі от що скажу: поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш. От тобі моя наука. А тепер іди: мені ніколи.

1. Чи уважно ти читав: з ким спочатку зустрівся горобчик — із зозулею чи совою?

2. Кого горобчик називав *дядиною*, а кого — *моя пані*?

* * *

Полетів горобчик, засмутився. «Що то мені така наука?» — гадає собі; однак більше ні в кого розуму не питав, — обридло вже. Посумував трохи, що мусить без розуму жити, а потім і забув. Почав знову гуляти веселенько. Ні гадки йому¹.

І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними, а дедалі й сніжок став перепадати. Біда горобчикові — холод, голод! Вночі, де не сяде, спати не може, так холодний вітер і пронизує; вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а якщо й знайде, то за сваркою втрачає. От і почав наш горобчик до розуму приходити, — годі сваритися! Куди горобці летять, і він за ними; що вони знайдуть, то і він поживиться, та все без сварки, без бійки, то горобці його й не женуть від себе, — а перше, то й близько не підпускали. Побачив горобчик, як інші пташки в теплих гніздечках сидять, почав він і собі придивлятися, як-то гнізда будуються. Почав він пір'ячко до пір'ячка збирати, соломку до соломки складати та гніздечко звивати. Так статкує наш горобчик, так дбає! Дедалі всі горобці почали його

¹ Ні гадки йому — тут: ні про що не думає.

поважати; куди зберуться на раду, то і його кличуть, він так уславився між ними своїм розумом.

Перезимував він зиму щасливо, а на весну вже став великим та мудрим горобцем; сидів він у гніздечку не сам, а з горобличкою, і четверо яєчок в гніздечку лежало.

Як виклюнулись гороб'ята, то горобцеві новий клопіт — годувати діточок, та вкривати, та глядіти, та од хижого птаства боронити, — не до гуляння було! А вже що господарський був горобець, то, було, аж сусіди-горобці дивуються: «Які ви, пане сусідоньку, мудрі! І де ви того розуму навчилися?» — питають, було, його. А він тільки голівкою кивне. «Біда навчила!» — каже.

1. Що змусило горобчика шукати розуму? Назви всіх, з ким мав розмову горобчик.
2. Чому ніхто не зміг навчити його розуму? Якими рисами в казці наділено співрозмовників горобчика?
3. Коли птахи почали поважати горобчика?
4. Обміняйтесь думками, якою є головна думка казки.
5. Підготуйтеся до читання казки в особах.
6. Доберіть до слів *притирився, вельми, відрізав, заціпило* близькі за значенням.
7. Визначте позитивні та негативні якості характеру головного персонажа казки.
8. Розгляньте малюнки. Які епізоди казки вони ілюструють?
9. Складіть план казки. Приготуйте за ним стислий переказ твору.

Підготуйте за казкою виставу.

Чи уважно ти читав?

- Де народилася майбутня письменниця Леся Українка?
- Як звали матір і батька Лесі?
- У якому віці вона прочитала свою першу книжку?
- Про яку квітку перший надрукований вірш юної поетеси?
- Хто сказав горобчику: «*Розум, молодче, по дорозі не валяється*»?

Павло ТИЧИНА

(1891–1967)

Павло Григорович Тичина народився 27 січня 1891 року в селі Пісках на Чернігівщині в родині сільського дяка, який був нащадком давнього козацького роду. У Пісках пройшли дитячі та юнацькі роки поета.

Чудовий слух, уміння відчувати природу Павло успадкував від батька. Співаючи в монастирському хорі, Тичина мав змогу безкоштовно навчатися в бурсі — духовній школі. Хлопчик був обдарований не тільки музично. Він рано почав писати вірші, гарно малював і грав на сцені.

Жив Павло Григорович у Харкові, Чернігові, але найдовше — у Києві. Тут, на Терещенківській вулиці, у будинку, де мешкав поет, нині розміщено його музей.

Павло Григорович чудово описував красу природи, почуття, які переживає людина, спілкуючись із нею.

Пригадай, які вірші поета ти читав раніше. Прочитай нові, зверни увагу на їх мелодійність, наспівність. До речі, багато творів поета покладено на музику.

Пам'ятник поетові в його рідному селі

Ілюстрація
Євгена Матвєєва

ДЕ НЕ ГЛЯНЬ — КОЛОСКИ (Уривок із вірша «Де тополя росте»)

Гей, простори які!
Любо-милу землі:
де не глянь — колоски
та всі в злоті-сріблї.

Де не глянь — колоски
проти сонця блись-блись...
Лиш ген з краю ліскї,
ніби дим, простяглись...

ХОР ЛІСОВИХ ДЗВІНОЧКІВ

Ми дзвіночки,
Лісові Дзвіночки,
славим день,
ми співаєм,
дзвоном зустрічаєм:
день!
День.

Любим сонце,
небосхил і сонце,
світлу тінь,
сни розкішні,
всі гаї затишні:
тінь!
Тінь.

Линьте, хмари,
ой прилиньте, хмари, —
ясний день.

Окропіте,
нас нашелестіте:
день!
День.

Хай по полю,
золотому полю,
ляже тінь.
Хай схитнеться —
жито усміхнеться:
тінь!
Тінь.

Ілюстрації *Лариси Іванової*
до збірки віршів Павла Тичини
«А я у гай ходила»

1. Який настрій створює вірш? Які слова «дзвенять», а які — звучать піднесено?
2. Що можна почути й побачити за словами вірша?
3. Прочитай вірш уголос так, щоб слухачі відчули, як співає лісова галявина.

СОНЦЕ І ДИМ

Вийшли вранці ми.

Дивне місто проти сонця!

Всі взолочені віконця...

Ні, такої ще зими
не стрічали ми.

Проти сонця дим,
проти зимнього патлатий,
що з труби зверта від хати,
й понад садом молодим
тане, тане дим...

Ох, яка ж краса!

Сад увесь убрався в іній,
проти сонця він — як синій.
Гілля до землі звиса, —
дим же в небеса...

Проти сонця дим,
проти зимнього патлатий,
золотисто-рудуватий, —
понад світом молодим
тане, тане дим...

1. Чому місто здалося поету дивним?
2. Які кольори створюють незвичайність побаченого?
3. Чи можеш ти уявити *дим патлатий, золотисто-рудуватий*?
А сад — *синій*?
4. Які почуття передає поет у вірші?
5. Які картини можна намалювати за рядками вірша?

Максим РИЛЬСЬКИЙ (1895–1964)

Максим Тадéйович Рильський — поет, учений, перекладач — народився в Києві. Він зростав у високоосвіченій родині, де знали й цінували народну культуру.

Максим Рильський навчався в одній із київських гімназій, де здобув добру освіту. Певний час він жив у родині видатного українського композитора Миколи Лісенка. Прекрасно грав на роялі, добре знав музику.

Любов до квітів, садівництва була в Рильського настільки сильною, що він завжди самостійно доглядав свій великий сад. Знаючи це, йому звідусіль надсилали гарні саджанці, розсаду квітів.

Любов до рідної землі, щире захоплення її красою й людською працею звучать у творах поета.

ДИТИНСТВО

На стільці я їду по Сахарі,
пелікана з палички стріляю,
полинаю в піну Ніагари¹,
океан на трісці пропливаю.

Вчора був я лóцманом².

Синіли і ревіли темнокоші хвилі,
а сьогодні я господар вілли,
де в саду блукають пави білі.

Взавтра маю їхати в Пампаси,
де бізони бродять табунами,
і складаю їстівні припаси:
сухарі, консерви, сир од лами.

А Ясько готує томагáвки³
і бурмоче, чистячи гвинтовки,
що, мовляв, бізон — не для забáвки,
а Пампáси — не Криве й не Брóвки.

П'ятирічний Максим Рильський з батьком Тадеєм Рильським і хрещеним батьком
(фото 1900 року)

¹ Ніагáра — великий водоспад на кордоні Канади і США.

² Лóцман — провідник суден по річках, каналах тощо.

³ Томагáвки — зброя індіанців Північної Америки у вигляді сокирки.

1. Про які роки свого життя згадує поет?
2. У які ігри гралися хлопчики? З чого видно, що вони веселі фантазери?

КИМ ХОЧЕШ БУТИ, ХЛОПЧИКУ, В ЖИТТІ?

Серйозний, як усі Котигорбшки,
ти на питання це подумав трошки
і відповів: *людиною*. Дитя!
Благословляючи твоє життя,
у трудну виряджаючи дорогу,
яку пораду чи пересторбгу
я кращу дам, ніж дав собі ти сам?
Будь вірним слову, що усім словам
із ним одним ніколи не зрівняться!
Хай веселять тебе любов і праця,
хай дружби непогасної крило
гірке від тебе відганяє зло,
і хай у час останній свій про сина
спокійно я подумаю: *Людина*!

Перевір, чи так ти зрозумів значення слів:
благословляючи — схвалюючи, даючи на щось згоду;
пересторбга — попередження, засторога від чогось;
непогасна — сильна, неослабна.

1. **Обміняйтеся думками:** хто такий Котигорбшко? У якому значенні у вірші вжито це ім'я?
2. Прочитай рядки, у яких говориться про те, що означає *бути людиною*.
3. **Поміркуйте разом!** Чому в останньому рядку слово *Людина* написано з великої літери?
4. Вивчіть вірш напам'ять.

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Коли, у якій родині народився Тарас Шевченко? Де він вчився на художника? Яку назву має його перша книжка віршів?
- Де, у якій родині народився Іван Франко? Як він навчався? Які оповідання про своє дитинство написав?
- У якій родині росла Леся Українка? Який її вірш був надрукований першим?
- Де минули дитячі роки Павла Тичини? Де він навчався?
- Коли народився Максим Рильський? Чим захоплювався письменник?

Розумію, можу пояснити...

- Чому Тараса Шевченка називають *Кобзарем* українського народу?
- Чому Івана Франка називають *поет-Каменярем*?
- Чому в Лариси Кóсач псевдонім *Леся Українка*?
- Як сприймав і передавав у віршах красу природи Павло Тичина?
- Яким було дитинство в Максима Рильського?

Умію...

- Виразно розказати напам'ять вивчений вірш (*на вибір*).
- Розповісти, чим захоплювалися видатні письменники.
- Визначити, до яких жанрів належать прочитані твори.
- Назвати образні вислови з прочитаних поезій, які тобі запам'яталися.

Виявляю ставлення, почуття...

- Що тебе вразило, здивувало в розповідях про життя видатних письменників?
- Які рядки з поезій стали для тебе особливо важливими, вразили красою, мудрістю?
- До чого спонукає читачів вірш «Ким хочеш бути, хлопчику, в житті?» Максима Рильського?
- Що ще ти хотів би дізнатися про життя видатних українських письменників?

Кожна байка чогось навчає читачів, від чогось застерігає. Повчальний висновок байки називається **мораллю**. Часто він звучить, наче прислів'я, як, наприклад, у байці **Леоніда Глібова** «Чиж та Голуб»: «Ото на себе не надійся, чужому лихові не смійся».

Про значення байки **Іван Франко** писав так: «Дітоньки любі, не тим цікава байка, що говорить неправду, а тим, що під лушпиною тієї неправди криє, звичайно, велику правду. Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей, немов дає їм знати: "То чого ви, братчики, смієтеся? Адже се не про бідних Баранів, Вовків та Ослів мова, а про вас самих з вашою глупотою, з вашими лінощами, з усіма великими примхами"».

Сказане письменником повною мірою стосується і п'єс-казки, і байок, що ти їх прочитаєш у цьому розділі.

Спостерігай:

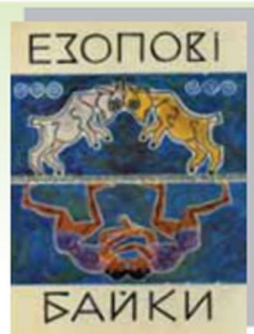
- як побудовано твори, хто їхні герої;
- чим твори закінчуються, що в них висміюється;
- чим байка і п'єса відрізняється від творів інших жанрів.

Першим байкарем, ім'я якого відоме світові, був **ЕЗОП**, який жив у **Стародавній Греції**. Ще за життя він набув слави мудреця. Езоп розповідав людям короткі байки, які навчали їх розрізняти добро і зло, замислюватися над своїми вчинками і словами.

За зразком Езопових байок складали свої твори письменники різних народів.

Прочитай одну з байок Езопа.

ДВОЄ ПРИЯТЕЛІВ І ВЕДМІДЬ

Двом приятелям випало одного разу йти вкупі з села до міста. Дорога пролягала через густий ліс.

— А чи не спіткає нас яке лихо в путі? — питає один. — Ану ж нападе дикий звір?

— Нема чого боятися. Коли що й трапиться — нас двоє, будь-кому дамо відсіч.

Невдовзі дісталися приятелі лісу й пішли попід високими деревами. Аж раптом, звідки не візьмється — ведмідь. Один із приятелів, ледь його забачивши, кинувся до високого дерева і вмить відерся під самісінький вершечок. Він знав — ведмідь високо не вилізе.

Другий ішов трохи позаду й розглядався по боках. А коли помітив звіра, було вже пізно. Видиратися на дерево — марна справа, ведмідь наздожене. Треба придумати щось інше. І чоловік упав додолу та прикинувся неживим, бо знав — ведмідь ніколи не чіпає мертвих.

Ведмідь підійшов і вгледів його. Тихенько нахилився над головою. Чоловік затамував подих. Обнюхав його ведмідь, бачить — не дихає, то й подумав, що мертвий, і подався своєю дорогою.

Підвівся чоловік, нажаханий, блідий, не вірячи самому собі, що врятувався від ведмежих обіймів.

А приятель усе те бачив з дерева і коли огóвтався¹, зіліз із дерева, підійшов та й каже:

— Коли б ти знав, як я злякався за тебе! Дуже радіє, що ти врятувався, братику мій! Ну, а тепер розкажи, що тобі шептав на вухо бурміло²?

— Сказав, щоб я ніколи не ходив нікуди з приятелями, які в скруту кидають мене самого і чимдуж тікають, рятуючи власну шкуру.

— Отак і сказав? — здивувався приятель. — Ти ба, який розумний!

— Отак. І він має слухність³, бо друзі пізнаються в біді.

(Переклад з новогрецької

Володимира Забаштанського й Анатолія Чердаклі)

1. Знайди в байці зачин, основну частину і кінцівку.
2. Зістав розмову приятелів на початку байки і по завершенні пригоди. Чи можна їх вважати друзями? Які почуття пережив кожен з них?
3. Які риси характеру засуджуються в байці?
4. Які слова з байки стали прислів'ям?

Пригадайте твори, подібні до цього за головною думкою.

¹ Огóвтався — прийшов до тями, заспокоївся.

² Бурміло — жартівливе прізвисько ведмедя.

³ Має слухність — тут: правий.

Пригадай, що тобі відомо про видатного українського байкаря **Леоніда ГЛІБОВА** (1827–1893).

Дитинство майбутнього байкаря минуло серед розкішної природи Полтавщини в селі Великий Поділ. Початкову освіту хлопчик здобув удома — його навчала матінка. Потім він навчався в Полтавській гімназії, а згодом — у Ніжинському ліцеї вищих наук.

Найбільша частина життя байкаря пройшла в Чернігові, де він багато і плідно працював. Тривалий час Леонід Іванович викладав географію, історію. Учні дуже любили свого вчителя, з повагою відгукувалися про нього, охоче заучували напам'ять байки. Цікаво, що серед його учнів був і Петро Косач, батько Лесі Українки. У родині Косачів знали напам'ять багато байок Глібова.

Твори для дітей письменник друкував найчастіше в журналі «Дзвінок» під псевдонімом «Дідусь Кенар».

Твори байкаря ще за його життя «пішли» в народ: їх читали, переписували, вчили.

Прочитай байки Леоніда Глібова.

Жалібненько, пшеніченьки, мерщій, добреє, знічів'я.

ЗОЗУЛЯ Й ПІВЕНЬ

— Як ти співаєш, Півне, веселенько...

— А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя, виводиш гарно так і жалібненько, що іноді аж плачу я...

Як тільки що почнеш співати, не хочеться й пшеніченьки клювати, — біжиш в садок мерщій...

— Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати...

— А ти, голубонько, ти, кралечко моя, поки співаєш на калині, то й весело мені, і забуваю я свою недоленьку, життя своє погане та безталанне...

А тільки замовчиш або куди летиш, —
заниє сёрденько, неначе на чужині...
І їстоньки — не їм, і пітоньки — не п'ю,
та виглядаю все Зозуленьку мою.
Як гляну на тебе — така ти невеличка,
моя перепеличко, а голосочок-то який!
Тонёсенький, милёсенький такий...
Куди той соловей годиться?
— Спасибі, братику, за дóbрее слівце.
Як не кохать тебе за це?
І ти виспівуєш, неначе та жар-птиця;
і далебі¹, що так, — пошлюся я на всіх. —
Де взявся Горобець, послухав трохи їх
та й каже: — Годі вам брехати
та одно другого знічів'я² вихваляти! —
Пурхнув — та й був такий.
За що ж, — хто-небудь попитає, —
Зозуля Півня вихваляє?
За те, що Півень гóдить їй
та потакати добре вміє:
рука, як кажуть, руку миє.

¹ Далєбі — справді, правду кажучи.

² Знічів'я — тут: без причини.

1. Якими ти уявляєш Зозулю та Півня?
2. Навчись виразно читати байку: передавай своє ставлення до персонажів твору, зверни увагу на розділові знаки, паузи.
3. **Попрацюйте разом!** Розгляньте малюнок на с. 120. Який епізод зобразив художник? Якими зображено дійових осіб?
4. Поміркуйте, чому назви птахів написано з великої літери.
5. Які рядки є мораллю байки?
6. Які слова звучать як прислів'я? Знайди в байці рими.
7. Вивчи байку напам'ять.

Підготуйте інсценізацію байки. Скільки буде учасників? З якою інтонацією треба вимовляти слова Півня і Зозулі? А Горобця?

Пам'ятник
Олені Пчілці
в Луцьку
біля бібліотеки,
що носить її ім'я

Олена ПЧІЛКА (1849–1930) — це літературне ім'я **Ольги Петрівни Драгоманової** (по чоловікові **Косач**), яка народилась у місті Гадяч на Полтавщині. Олена Пчілка відома як письменниця, перекладач, збирач усної народної творчості. Її ставлення до життя відбилося в літературному імені. Вона, наче невтомна бджілка, збирала для дітей знання й досвід українського народу.

У сім'ї Косачів було шестеро дітей, і всіх вона вчила музики, малювання, мов, історії, заохочувала до читання, творчості.

Із вдячністю і гордістю називала Леся Українка свою матір найкращою, найрозумнішою жінкою сучасності.

Пригадай, які твори письменниці Олени Пчілки ти знаєш.

Прочитай байку письменниці.

Розкішненько, розманіживсь, простягся, лихословив.

КОТОВА НАУКА

Котик Мурко находівся,
десь там лазив, наморився —
скочив на диван.

Ох, та й пишно ж як розлягся!
Як розкішненько простягся,
мов великий пан!

Зирк малий Петрусь на нього,
на пустунчика отого, і сказав йому:
— Ах ти ж, Мурку, ах, ледащо.

Чи тобі робить нема що
у дворі всьому?

А глядіть в коморі, в хижі
та ловить шкідливі миші,
стерегти добра?

Розпустився, розманіживсь¹,
тільки спав би все та ніживсь!

Глянь, яка пора! —

Так Петрусик лихословив.

Мурко віслухав і мовив:

— Правда, далєбі!

Вже ж недобре лінуватись,
до роботи не прийматись —
це скажу й тобі:

он книжки твої ще в схові
і завдання не готові,
що на завтра вчить.

Поки ходиш, ґави ловиш
та мені докори мовиш,
міг би все зробить:

міг би вивчить байку «Хмáру»²

¹ *Розманіживсь* — розслабився.

² «Хмара» — байка Леоніда Глібова.

чи зробити задачок з пару,
а хоч би і п'ять.
І що треба написати,
все гарненько посправляти —
не байдикувати!
Часто так і в нас буває:
хтось там судить, дорікає,
іншого займа;
а на себе озирнутись
та швиденько схаменутись, —
то цього нема!

1. Яким у байці зображено Мурчика, а яким — Петруся?
2. З яким почуттям, інтонацією читатимеш слова хлопчика?
А котика?
3. **Попрацюйте разом!** Які людські вади засуджує автор?

Підготуйтеся розіграти байку за ролями.

П'ЕСА-КАЗКА

Ти прочитаєш п'єсу-казку на дві дії «**Лисиця, що впала з неба**». Її написала сучасна українська письменниця **Неля ШЕЙКО-МЕДВЕДЄВА**. Вона народилася в місті Бориславі на Львівщині, закінчила Львівський університет. Зараз живе в Києві. Її твори залюбки читають молодші та старші діти.

П'єса-казка створена за мотивами українських і російських народних казок. У ній швидко змінюються події, а героїв легко розпізнати за мовленням і вдачею.

Розгляньте ілюстрації на с. 124. Про що повідомляє афіша? Яке дійство відбувається на сцені?

Підготуйся до читання п'єси вголос:

- спочатку розглянь, як побудовано твір;
- хто дійові особи в п'єсі-казці;
- як описано їхній зовнішній вигляд;
- які примітки дає автор; скільки дій у п'єсі.

Сцени з вистави-казки
«Лисиця, що впала з неба»

ЛИСИЦЯ, ЩО ВПАЛА З НЕБА

П'єса-казка на 2 дії

(Скорочено)

Дійові особи

Вовк.

Заєць.

Чумак.

Лисиця.

Гусочка.

Пастушок.

Ворона.

Віл.

Дівчина.

Сірко.

Овечка.

ДІЯ ПЕРША

Діялося це в ті далекі часи, коли ще звірі і говорили, і співали, а люди їх за рівних мали і про них нові казки складали...

* * *

Ніч. Засніжений ліс. Місяць уповні. Чути тупіт, вигуки, постріли, вовче виття. З'являється, кульгаючи, В о в к у пошматованому дівочому кожусі й барвистій хустці. За ним женуться.

Ворона (*вигулькує з темряви*). Тут він. Сюди! Сюди!

З'являються Чумак з рушницею, Віл із перебинтованою шиєю, Дівчина зі смолоскипом, Пастушок з двома батогами, Сірко із залізним ланцюгом. На грудях у Сірка металевий знак його старшинства над собаками. Біля нього — Овечка із дзвіночком. Позаду неї Заєць із бубном. На голові в Зайця малинова шапка із соболевою оторочкою...

Вовк. Попався! (*Падає навколішки, затуляє голову лапами.*)

Чумак (*до присутніх*). Відступіть назад! Стрілятиму!

Сірко. Я протестую! Треба спершу вислухати свідків і винести присуд!

Віл (*хрипко, нутужно*). Свідчу, що саме цей шкуролуп скалічив мене!

Заєць (*піднімає лапу*). Свідчу, що він погубив моє зайченя!

Чумак. Свідчу, що цей палівода¹ пограбував мене і моїх побратимів — чумаків!

Дівчина. Свідчу, що цей вовчище гнався за мною і я, щоб врятуватися, кинула йому хустку й кожушок!

Пастушок. Свідчу, що вчора він заліз у кошару...

Овечка. І, прикинувшись собакою, підмовляв мене піти з ним на вечорниці!

Сірко. Смерть вовцюганові!

Усі. Смерть! Смерть!

Розступаються. Чумак прицілюється.

Вовк (*підхоплюється*). Постривайте! А останнє слово?

Сірко. Говори!

Вовк (*знімає кожушок, хустку, кидає на сніг*). Каюся! І присягаюсь: якщо помилуєте мене, довіку не їстиму м'яса!

Усі. О-о-о!

Вовк. Буду зайцеві кумом!

---

¹ Палівода — відчайдушна людина, яка нічого й нікого не боїться і ні перед чим не зупиняється.

Всі. Ого!

Вовк. Пастушкові — помічником! Чумакам — приятелем! Дівчатам — братом! Ще й охоронятиму і ліс, і село від будь-яких напасників.

Німа сцена. Усі вражені. Заєць передає Вовкові малинову шапку старости.

* * *

Прошло три роки. Вовк тримає своє слово, хоча Ворона насміхається над ним, а Сірко не довіряє.

Одного осіннього дня на подвір'ї Вовка трапилась незвичайна пригода. Раптом згори пролунало пронизливе: «А-а-а-а!».

З неба прямо в лапи Вовку падає якийсь рудий клубок і збиває з ніг. Вовк котиться ліворуч. А клубок — праворуч. Вовк підхоплюється, шкутильгає до непорушної Лисиці.

Вовк. Лиско! *(Нахиляється над нею.)* Ти жива чи ні?

Лисиця *(розплющує очі)*. Де я?

Вовк. На землі. У Чорнолісі.

Лисиця. Ой, як далеко! А це твоя хата?

Вовк. Моя. *(Показує вгору.)* А що ти там робила?

Лисиця. Вчилася літати.

Вовк. Хто ж тебе в небо підняв?

Лисиця. Журавель. Я його всю весну й літо вчила танцювати, а він пообіцяв, що навчить мене літати. Підняв аж у захмар'я й каже: «Ну, а тепер лети сама. Я втомився».

Вовк. От безсоромник!

Лисиця. Не те слово! Як же я до свого дому дістануся?

Вовк. Не журися! Я накажу бобрам, щоб вони тобі візок змайстрували, у людей бичка випрошу, і поїдеш собі потихеньку.

Лисиця. Дякую тобі, Вовчику! Тільки ж чи вони тебе послухаються?

Вовк. Послухаються!

Лисиця. Чи не знайдеться в тебе, братику, м'ясця? Страх як хочеться їсти.

Вовк. Ні, сестрице. Капуста є, морква, каша. Хочеш каші? Хочеш сиру?

Лисиця. Так, але я, мабуть, не дошкутильгаю до хати.

Вовк. Не біда. Кашу я тобі принесу, а сир — у кошику, що біля тебе. *(Біжить у хату.)*

Лисиця *(бере сир)*. Який у вас добрий Вовк!

Ворона. Не добрий, а дурний!

Лисиця. Чому, голубко, чому?

Ворона. Даси сиру — скажу!

Лисиця *(відламує шматок)*. На! Їж на здоров'я!

Ворона. Він у нас... прибитий. Три роки тому заліз у кошару... *(Щось нашіптує Лисиці.)*

Лисиця. Який жах!

Ворона. І я так кажу!

Лисиця. І він ні разу?..

Ворона. Ні!

Лисиця. А ти, я бачу, розумна пташка... Все бачиш, все знаєш...

Ворона. Все, Лисонько! Все чисто і бачу, і знаю!

Лисиця. Мені здається, голубко, що й ми з тобою заприятелюємо.

Далі в п'єсі розповідається про те, як Лисиця живе у Вовка, прикидаючись дуже немічною, беззахисною. Просто-душний Вовк її годує, береже. Лисиця ж по́тай вдягає його кожух, стару шапку, бігає в село красти все, що попадеться. Ворона їй допомагає, оббріхуючи Вовка. Лисиця замислює повернути голодного Вовка на розбійництво. Але він, хоча й ображений, що йому ніхто не вірить, відмовляється: «Ні. Я слово дав...».

Якось Лисиця притягла на подвір'я велику Гуску. За нею женеться розлючений Сірко, прибігли й інші мешканці села. Залякана помстою Лисиці Гуска говорить, що її поцупив Вовк.

Сірко обнюхує Гуску, а вона пахне лисицею. Він вимагає від Вовка, щоб до них вийшла Лисичка-калічка, яка живе тут. Вовк уперто захищає Лисицю, а перелякана Гуска продовжує вказувати на нього.

Обурені звірі забирають у Вовка шапку старости. Він ніяк не може второпати, чому його обмовила Гуска. Лисиця і Ворона підбурюють скривдженого Вовка проти Сірка.

1. Назви дійових осіб п'єси. Як розпочинається перша дія?
2. Коли і як з'явилася Лисиця? Як вона розмовляє з Вовком? А з Вороною?
3. Чому Вовк захищає Лисицю?
4. Хто читає уважніше?

Знайди слова:

- Вовка: «На землі. У Чорнолісі»;
- Лисиці: «А ти, я бачу, розумна пташка...»;
- Ворони: «Не добрий, а дурний!»

Підготуйся вдома до читання в класі другої дії п'єси-казки. Скільки в ній дійових осіб? Чи з'явилися нові дійові особи? Хто вони? Вибери собі роль. Поміркуй, з якою інтонацією треба читати слова цієї дійової особи. Якими жестами та мімікою ти скористаєшся?

ДІЯ ДРУГА

Те саме подвір'я. Дерев, кущі вкриті пámороззю. З ко́мина Вовчої хати валить дим. З лісу виходить Заєць із саморобним луком, піднімає грудку й кидає її у вікно. З хати вибігає Лисиця. Побачивши її, Заєць шмигає в кущі. Лисиця його вистежує і погрожує, що з'їсть його зайченят.

На стежці з'являється Вовк. Він мовчки кладе мішок на землю. Лисиця, побачивши, що в мішку мерзла картопля, налітає на Вовка, б'є його і йде з двору.

* * *

Лисиця з Вороною викрадають у Дівчини клунок з речами, а винним роблять Вовка. Вовк, побачивши в Лисиці обнови, наполягає, щоб вона їх негайно повернула. Але крутішка знову дурить Вовка: «Це мені віддали по-доброму!» Вона вимінює у довірливого Пастушка Овечку на «чарівний» піріжок. Начебто, «хто його з'їсть, той стає мудрим-мудрим і щодня зможе гуляти небесним лісом».

Вовк ніяк не збагне, чому йому нічого не дають, цькують собаками. Лиска наставляє Вовка: «Бо тобі личить не просити, а брати!»

Чути ревіння волів, скрип коліс. Це чумаки повертаються додому. Лисиця посилає Вовка відібрати в Чумака рибу. Та він вихоплює рушницю і стріляє у Вовка. «Ось тобі, зраднику!» Вовк, завивши, тікає. А Лисиця падає на дорогу наче мертва. Здивований Чумак кидає її на віз, думаючи, який славний з неї буде комір. Та Лиска не дрімає. Вона скидає з воза рибу, яку Ворона підхоплює і носить у кущі.

На Вовчому подвір'ї Лисиця сортує рибу, але жодної не дає голодному Вовку. Натомість пропонує навчити його ловити рибу в ставку без вудки. Вона стрибає на спину Вовку, який везе її до ставка.

Задоволена Лисиця співає:

Нащо мені той візок,
коли в мене є вовчок!
Я лисичка булава,
я в небі літала.

З журавля упала —
вовка осідлала.
Нащо мені ті бички?
Мене возять вовчки!..

На ставку Вовк пробиває ополонку.
За порадою Лисиці він опускає хвіст у
воду, дрижить від холоду і примовляє:
«Лови-и-ися, рибко, вели-и-и-ка й
мале-е-е-нька...» Лисиця, щоб позбути-
ся Вовка, адже він їй заважає красти,
побігла в село за Сірком.

* * *

Ворона починає розуміти, що Лисиця — злодійка, яка замис-
лила чорну справу, і хоче допомогти Вовкові.

Ворона. Втікай, Вовче! Лисиця до Сірка побігла.

На березі з'являються Сірко, Чумаць з рушницею, Дівчина
з рогачем, Пастушок із палицею, Лисиця, Віл, Гуска.

Лисиця. Он він! (*Швидко тікає.*)

Чумаць цілиться у Вовка.

Ворона (*підлітає до Чумака*). Не стріляй! Не стріляй!
Це не він крав!

Сірко. А хто ж?

Ворона. Лисиця!

Сірко. Чому ж ти кричала: «Во-о-овк!»?

Ворона. Бо Лисиця казала, що вовки
від моркви дохнуть.

Чумаць. Ну й дурна ж ти!

Ворона. А ви дуже мудрі?!

Усі знічуються, вмовкають.

Сірко (до Вовка). Чого ж ти мовчав? Прийшов би й сказав: так і так...

Вовк. Я каза-а-а-ав.

Сірко (подає йому лапу). Вставай!

Чумак. Ну й Лисиця!

Сірко. За хвіст її — та в суд!

Вовк. Не впіймати вам її. Хата в мене, мов фортеця. А під нею лаз, що тягнеться аж до сусіднього лісу.

До гурту підбігає Заєць.

Заєць (до Вовка). Не дивися на мене, катюго! (Вклоняється усім іншим.) Шановні сільчани! Мене прислали до вас звірі по малинову шапку, бо ми хочемо обрати собі лісового старосту.

Вовк. Кого?

Заєць. Лисицю, що впала з неба.

Усі сміються.

(Розгублено.) Чому смієтеся? Вона ж така сердечна, така...

Чумак (до зали). Ну, що ж! Піднесемо їй шапку! За гарну науку!

* * *

Вовкова хата. Овечка в брудному козушку понуро тупцює біля кілка, до якого її прив'язано. З хати виходить Лисиця. В лапах у неї ніж.

Овечка (побачивши ніж, злякано). А мені оте... гостре не подобається.

Лисиця. Дурненька! Я переріжу ним шнурок, і ми з тобою, обнявшись, полетимо на небо...

На подвір'я влітає Ворона.

Ворона. Чепурися, Лиско! І люди до тебе йдуть, і звірі! Шапочку тобі малинову несуть!

Лисиця. Справді? А що з Вовком?

Ворона. Прибили й укинули в ополонку.

Лисиця біжить у хату, тягнучи за собою Овечку. На подвір'ї з'являються Чумак і Заєць. У лапах у Зайця — шапка лісового старости.

Заєць. Гей, Лисичко, де ти?

Лисиця *(визирає з вікна)*. Тут...

Заєць. Вийди до нас.

Чумак. Ми порадилися, Лисонько, і вирішили обрати тебе лісовим старостою!

Лисиця. О! Дякую вам за честь!

Чумак. Отже, згода?

Лисиця. Еге...

Чумак. Тоді прийми від нас цю шапку і носи її собі на радість!

Лисиця. Не можу вийти. Ногу підвернула. Нехай Заєць принесе її в хату. *(Зачиняє вікно.)*

Чумак. Е, ні. Мені наказано, щоб я тобі її надягнув і присягу з тебе взяв.

Пауза.

(До Зайця.) Обманув ти нас, Зайче! Не хоче Лиска старостувати! *(Повертається і йде геть.)* Доведеться обрати Ведмедя.

Заєць іде за ним. З хати вибігає Лисиця.

Лисиця (*підбігає до Чумака*). Ні, ні, я хочу! Хочу!

У цей час із лісу вибігають Вовк, Сірко, Дівчина, Пастушок, Гуска. Лисиця кидається до хати, але на порозі з'являється Овечка з кочергою.

Пастушок. Моя Біляночка!..

Дівчина (*хапає Лисицю за кожух*). Мій кожух! Мої коралі!

Ворона (*скидає з шиї дукачі*). І дукачі¹ твої.

Чумак. Ведіть у село розбійницю!

Вовк. Ох, Лисичко, Лисичко...

Лисиця. Не охай! Якщо я, впавши з неба, не загинула, то на землі таки не пропаду!

Я — лисичка бува́ла,
З журавля упала,
я у небі літала.
всіх вас ошукáла²!

Ворона. Іди, йди, «розумнице»!

Чумак, Пастушок, Дівчина ведуть Лисицю.

Заєць (*віддає Вовкові шапку*). Вибач, куме...

1. Хто автор прочитаної п'єси-казки? Хто головний герой твору?
2. Пригадай, кому з дійових осіб належать такі слова:
  - Чому смієтеся? Вона ж така сердечна, така...;
  - Ведіть у село розбійницю!
3. Про кого з дійових осіб можна сказати *простодушний, довірливий*, а про кого — *хитра, злодійкувата*?
4. Від чого автор застерігає читачів?
5. Поміркуйте, чим п'єса відрізняється від творів інших жанрів.

Виберіть уривок із п'єси і підготуйте його інсценізацію.

¹ Дукáч — жіноча прикраса у вигляді монети.

² Ошукáла — обдурила.

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Назви прочитані байки та їх авторів.
- Кого у світі вважають першим байкарем? Де він жив?
- Що нового ти дізнався про життя Леоніда Глібова?
- Зміст якого твору створено за мотивами українських і російських народних казок? Хто його автор?
- Кому з дійових осіб п'єси-казки належать такі слова:
— *Не стріляй, не стріляй! Це ж не він крав!?*

Розумію, можу пояснити...

- Чим завершуються байки? Що означають вислови *мораль байки, сила байки*?
- Які людські якості висміюються в байці «Зозуля і Півень»?
- Чим байка відрізняється від оповідання?
- Як побудовано п'єсу-казку?

Умію...

- Визначити головну думку байки Езопа «Двоє приятелів і ведмідь».
- Розповісти про негативних персонажів п'єси-казки «Лисиця, що впала з неба».
- До якої байки прислів'я «У лиху годину пізнаєш вірну людину» можна вважати головною думкою?
- Розказати напам'ять байку «Зозуля й Півень».

Виявляю ставлення, почуття...

- Яка байка тебе особливо зацікавила? Чим саме?
- Чи допомогли прочитані байки тобі краще зрозуміти себе?
- Яку байку тобі цікаво розповісти в родинному колі?
- Мораль якої байки співзвучна з прислів'ям «Не кажи гоп, поки не перескочиш»?
- Яку роль у п'єсі-казці тобі хотілося би зіграти? Чому?

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.
ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ
ЗАРУБІЖНИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Ліна Костенко

* * *

Затишно дітям в пазусі казók.
Отак би й слухав про царя Салтана
або про те, як весело козак
обманював турецького султана.
Про кáрих кóней з пóлуменем грив,
про чаклуна, що все на світі може.
І хто б там що кому не говорив,
а згине зло і правда переможе!

Олександр ПУШКІН

(1799–1837)

Видатний російський поет народився в Москві, у дворянській родині.

З особливою любов'ю він ставився до своєї няні Арини Родіонівни, яка розповідала хлопчику багато російських народних казок, пісень, приказок, прислів'їв.

Найбільшим захопленням поета було читання книжок, до якого він прилучився дуже рано. Навчаючись у ліцеї, Сашко дивував друзів і вчителів своєю начитаністю, прекрасною пам'яттю.

У розквіті свого таланту Олександр Сергійович Пушкін створив низку віршованих казок: *«Казку про царя Салтана...»*, *«Казку про рибака і рибку»*, *«Казку про мертву царівну...»*, *«Казку про золотого півника»*. Ці твори переклали на українську мову **Максим Рильський** і **Наталія Забіла**.

Багато поколінь читачів захоплювалося чарівними образами цих казок. За їх сюжетами створені кінофільми, мультфільми, написані картини.

Прочитай уривки з **«Казки про царя Салтана, про сина його славного і могутнього богатиря князя Гвідона Салтановича і прекрасну Царівну Лебідь»**.

Читаючи, звертай увагу, як змальовано характери дійових осіб, як описано предмети побуту, якою є послідовність подій.

Пам'ятник
Олександру
Пушкіну
в Кам'янці
на Черкащині

Герої пушкінської казки
на Полянці казок у Ялті

Про що можна дізнатися із повного заголовка твору?

**Чарівні
перетворення**

КАЗКА ПРО ЦАРЯ САЛТАНА...

(Уривки)

Під віконцем три сестри
пряли пізньої пори.
«Якби я була цариця, —
каже так одна дівця, —
то сама на цілий світ
наварила б я обід».
«Якби я була цариця, —
каже так її сестриця, —
на весь світ сама одна
я б наткала полотна».
«Якби я була цариця, —
третя мовила сестриця, —
я б родила для царя
молодця-богатиря».
Тільки вимовити встигли —
двері тихо зарипіли.
І до них заходить цар,
того краю володар,
бо якраз у ту хвилину
він стояв побіля тину
і охоче слухав їх,
а молодшу — над усіх.
«Здрастуй, красная дівіце, —
він говорить, — будь цариця
і роди богатиря
ти для мене, для царя!
Ви ж, голубоньки-сестриці,
вибирайтеся з світлиці,
їдьте з нами заразом
до царських моїх хором;

*Іван Білібін.
З ілюстрацій
до «Казки про царя
Салтана...»*

буде з вас одна ткачиха,
друга буде повариха».
В сіни вийшов цар-отець.
Всі поїхали в дворець.
Цар недовгий час збирався:
в той же вечір повінчався...

* * *

На той час війна була.
Цар надів військо вбрання
і цариці на прощання
наказав поберегтись,
злого лиха стерегтись.
Поки він в чужій країні
вів походи безупинні,
надійшов і час родин.
Сина бог їм дав в аршін¹,
і цариця над малятком —
мов орлиця над орлятком!
Шле з листом вона гінця,
щоб потішити отця.
А ткачиха й повариха,
й свáха² баба Бабарíха
загубить царицю хтять,
перейнять гінця велять;
шлють царю вони обмóву³ —
отаке брехливе слово:
«Народилось дитинча —
не дівчатко, не хлопча,
не пацюк, не жабенятко,
а невидане звірятко».

Олександр Куркін.
З ілюстрацій
до «Казки про царя
Салтана...»

¹ Аршін — старовинна міра довжини, приблизно 70 см.

² Свáха — жінка, яка займається сватанням, улаштовує шлюби.

³ Обмóва — брехня.

Як почув же цар-отець,
що сказав йому гонець,
в гніві став він мудрувати
і гінця хотів скарати,
та, отямившись враз,
надіслав такий наказ:
«Ждать повернення могого,
не рішаючи нічого».

1. Послухайте казку. Назвіть персонажів, які діють у цій частині казки. Якого сина народила цариця? Хто хотів загубити царівну з дитинкою? Чому?
2. Який наказ надіслав цар?
3. Розгляньте малюнки. Які епізоди казки на них зображено?

Але підлі сестри підмінили лист. За ним царицю із сином посадили в бочку, засмалили її і пустили в океан. Хвилі викинули бочку на берег. Цариця із сином, який росте дуже швидко, опинилися на острові. Полюючи, царевич врятував від смерті білу лебедіцю, яку хотів заклувати коршун — злий чарівник. Лебідь — зачарована царівна — щедро віддячила своєму спасителю: він став княжити у славному граді, жителі якого проголосили його князем і дали йому ім'я Гвідон. Час від часу до міста навідувалися купці, через яких Гвідон запрошував царя Салтана на гостину. Але злі сестри і Бабариха всіляко намагалися цьому завадити. Та одного разу цар Салтан все ж таки вирушив у путь.

* * *

...«Що я — цар чи немовля? —
він із гнівом вимовля: —
Нині ж їду!» Тут він тупнув,
вийшов — і дверима гупнув.
...Під вікном Гвідон сидить,
мовчки в море він зоріть¹.
Море тихе, не хлюпоче,
а лише ледь-ледь тріпоче,
і далеко в синій млі
появились кораблі:

¹ Зоріть — пильно вдивляється.

на просторах окіяна
 їде флот царя Салтана.
 Князь Гвідон поспішно встав,
 громогласно заволав:
 «Матінко моя єдина!
 Молода моя княгине!
 Подивіться ви туди:
 їде батечко сюди».
 Флот до острова підходить.
 Князь Гвідон трубу наводить:
 цар на палубі сидить
 і в трубу на них зорить,
 з ним ткачиха й повариха,
 й сваха баба Бабариха,
 і дивуються вони
 із чужої сторони.
 Враз гармати заgrimіли,
 на дзвіницях задзвонили.
 Йде Гвідон до моря сам
 і царя стрічає там,
 з ним ткачиху й повариху,
 й сваху бабу Бабариху,
 і веде їх мовчки він
 до зубчâстих білих стін.
 Біля брами городської
 бачить цар: у срібній зброї,
 в пânцирах, як жар зорі,
 тридцять три богатирі,
 та все велетні вродливі,
 добрі лицарі сміливі,
 йдуть дозôром¹ по землі
 з Чорномором на чолі.

Ілюстрації
 Івана Білібіна
 та Бориса Зворикіна
 до «Казки про царя
 Салтана...»

¹ Дозôр — тут: охорона.

Цар вступив на двір широкий —
на ялиночці високій
білка пісеньку співа
та горіхи розбива,
зёрнятка із них виймає
і в торбиночку складає,
і весь двір навколо них
у шкарлупках золотих.
Гості далі йдуть квапливо.
А навстріч — княгиня-диво:
місяць у косі блищить,
на чолі зоря горить,
а сама, неначе пава,
виступає величаво,
і свекруха йде при ній.

Цар поглянув — сам не свій,
кров у ньому схвилювалась.
«Що я бачу?! Як це сталося?
Це ж вона!» — аждаха зайнявся...
Цар сльозами тут заллявся,
обіймає він царицю,
і синка, і молодицю.
Тут до столу всі пішли
і бенкет розпочали.
А ткачиху й повариху,
й сваху бабу Бабариху
охопив такий тут жах,
що розбіглись по кутках.
А коли їх розшукали —
злочин свій вони признали.
Цар на радощах таких
відпустив додому їх.

Ілюстрації
до «Казки про царя
Салтана...»
Бориса Зворикіна
та Івана Білібіна

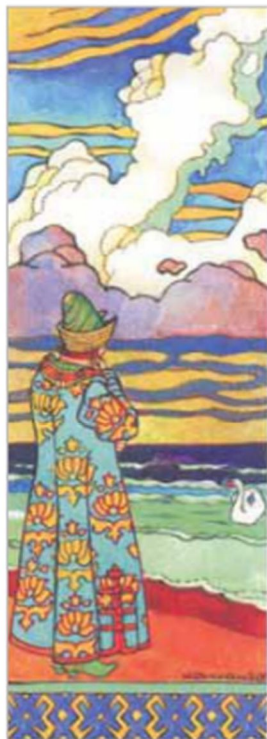

День минув. Царя Салтана
спати вклали напівп'яна.
Я там був, мед-пиво пив,
тільки вуса обмочив.

(Переклад з російської Наталі Забіли)

- 1. Попрацюйте разом!** Прочитайте казку вголос ланцюжком. Які слова виявилися незрозумілими? Які нові дійові особи з'явилися у цій частині казки?
- 2.** Які чарівні дари одержує Гвідон від царівни Лебедиці?
- 3.** Знайдіть слова, які свідчать про ставлення князя Гвідона до батька.
- 4.** Які дива побачили гості на острові?
- 5.** Розгляньте малюнки. Яким рядкам твору вони відповідають? Що нового відкривають у змісті казки?
- 6.** Підготуйтеся виразно прочитати уривок.

Іван Білібін. 3 ілюстрацій до «Казки про царя Салтана...»

Ганс Крістіан АНДЕРСЕН

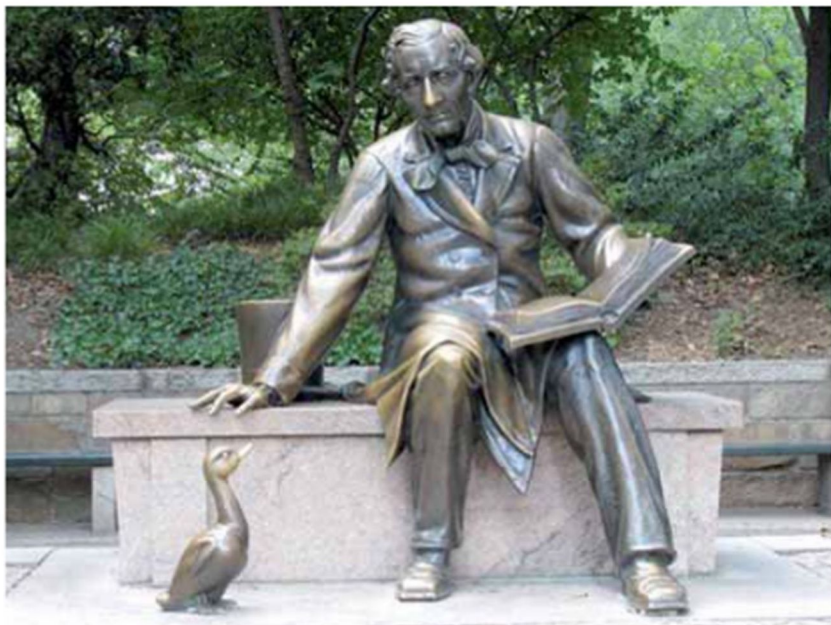
(1805–1875)

Народився славетний казкар у Данії в містечку Оденсе в бідній, але дружній родині.

У дванадцять років Ганс Крістіан пішов працювати на фабрику. Навчався ввечері в безкоштовній школі для бідних. У вільний час він читав книжки, а також любив гратися в театр, шив своїм артистам костюми із клаптиків тканини і вигадував для них різні вистави. Згодом із цих дитячих історій вийшли чудові казки: «Дюймовочка», «Снігова королева», «Принцеса на горошині», «Русалочка» і багато-багато інших.

Твори Андерсена знають у всьому світі, його вважають королем казки. Міжнародна премія за кращі книжки для дітей носить ім'я данського казкаря.

Пам'ятник Гансу Крістіану Андерсену в Нью-Йорку

2 квітня —

**у день народження великого казкаря —
відзначають Всесвітній день дитячої книги.**

Висиджувала, незграбно, видряпалося, нічогеньке, бережіться, принаймні, посміховиськом, випроставшись, перестраждав.

**Позитивні
і негативні
персонажі**

ГИДКЕ КАЧЕНЯ (Скорочено)

У сонячному сяйві стояв старий хутір, обведений глибокою канавою. На смузі землі від кам'янистої огорожі до самої води росли величезні лопухи, такі високі, що маленькі діти могли стояти під ними, випроставшись на весь зріст. Там було так дико, як у глухому лісі, і там, у своєму гнізді, сиділа качка. Вона висиджувала каченят. Сиділа вона вже давно.

Нарешті яйця почали тріскатись одне за одним.

— Піп-піп! — почулося звідти, і всі жовтки в яєчках ожили й висунули голівки.

— Ках! — відповіла качка. Каченята незграбно повилазили, як уміли, і озирались на всі боки під зеленим листям — мати їм дозволила дивитися скільки завгодно, бо зелений колір корисний для очей.

— Який світ великий! — дивувались малята.

Ще б пак! Зараз для них було куди більше простору, ніж у яйцях!

— Ви думаєте, що це вже й весь світ? — сказала мати. — Він тягнеться ще далеко, ген по той бік садка, аж до ниви, але там я й сама ніколи не була. Ну, ви вже всі тут? — спитала вона, встаючи. — Ой, ще ні! Найбільше яйце і досі лежить... І коли цьому буде кінець? Скоро мені це зовсім набридне, — і вона сіла знову.

Нарешті тріснуло велике яйце.

— Піп-піп! — промовило пташеня і видряпалося звідти. Воно було таке велике та гидке!

Качка подивилась на нього.

— Яке здоровенне! — сказала вона. — Жодне не схоже на нього. Невже це індича? Ну, та це ми скоро побачимо. Воно увійде в воду, хоч би мені довелося його туди й силою штовхнути!

Другого дня була чудова ясна погода.

Сонце виблискувало на всіх зелених лопухах. Качкати з усією своєю родиною пішла до канави.

Плюсь! — стрибнула вона в воду.

— Ках-ках! — покликала вона, і каченята одне за одним плюснули туди. Спочатку вода покрила їх з голівками, але вони виринули і зовсім добре попливли.

Ніжки працювали самі собою, каченята всі були на воді, навіть погане сіре пташеня плавало з усіма.

— Ні, це не індича, — сказала качка, — бач, як гарно гребе воно лапками, як рівно тримається! Це моє рідне дитя! Ні, справді воно нічогеньке, коли до нього добре придивитись.

— Ках-ках! Ідіть до мене, я мушу вивести вас у великий світ, представити вас на пташиному подвір'ї. Тільки тримайтесь ближче коло мене, щоб хтось на вас, бува, не наступив, а головне — бережіться кішки.

*Вільхельм Педерсен, перший ілюстратор творів Андерсена.
З ілюстрацій до казки «Гидке каченя»*

І вони пішли на пташине подвір'я.

Там стояв жахливий гáлас. Дві родіни качок билися за риб'ячу голівку, а дісталася вона кішці.

— Ну, ну, ворухіть лапками, — мовила качка. — Дивіться привітайтеся та нижче вклоніться отій старій качці. Вона тут найзнáтніша. Вона іспанської крові, через те така гладка, і, бачите, в неї червоний клаптик на нозі. Це надзвичайно красиво і найвища відзнака, яку тільки може мати качка.

Вони так і зробили.

Але всі інші качки оглядали їх і казали вголос:

— Дивіться! Ще ціла юрба! Наче нас саміх тут мало. Фу! Яке гидке одне каченя, ми його не приймемо!

І вмить одна з качок підбігла до каченяти і скубнула його за потилицю.

— Облиш його! — сказала качка-мати. — Воно ж нікому нічого поганого не зробило.

— Може й так, але воно ж таке велике та незграбне, — відповіла качка, що скубнула каченя, — його треба прогнати!

— Хороші дітки в цієї матері, — промовила стара качка з клаптиком на нозі, — усі гарні, крім одного, який не вдався. Я б хотіла, щоб його виправили!

— Це неможливо, ваша милість, — сказала качка-мати. — Воно хоч некрасиве, але в нього лагідна вдача, і плаває воно теж чудово. Я навіть дозволю собі сказати, що ліпше за інших. Я гадаю, воно покращає з часом або принаймні стане хоч менше ростом. Воно надто довго лежало в яйці і тому не має належного вигляду, — і вона почухала йому спинку й погладила пір'ячко. — До того ж це селезень, — вела вона далі, — а для них зовнішність не так багато значить. Я думаю, він буде дужим і виб'ється на дорогу!

— А інші каченята дуже милі, — сказала стара качка. — Ну, будьте як дома, а якщо знайдете риб'ячу голівку — принесіть її мені.

І каченята стали поводитись як дома. Але бідне каченя, що останнє вилупилося з яйця і було таке погане, — його клювали, штовхали, з нього глузували і качки, і кури.

Бідне каченя не знало, що робити, куди подітись. Його пригнічував власний гидкий вигляд і те, що воно стало посміховиськом цілого пташиного двору.

Так минув перший день, а далі ставало ще гірше й гірше. Усі гнали бідолаху — навіть його брати та сестри сердились на нього і завжди казали: «Хоч би кішка тебе з'їла, гидку потвору!», і навіть мати казала: «Хоч би мої очі тебе не бачили!» Качки скубали його, кури клювали, а дівчина, яка годувала птахів, штовхала його ногою.

* * *

І каченя не витримало, побігло і перелетіло через паркан. Воно бігло через поля і луки, але знялася така буря, що воно ледве рухалось. Уже на ніч каченя дісталось до маленької вбогої хатинки.

У хатинці жили бабуса з котом та куркою.

Вранці вони відразу помітили каченя, і кіт почав воркотити, а курочка кудкудакати.

— Що там таке? — спитала бабуса і подивилась навколо. Але вона неodobачала, і їй здалося, що це заблукала жирна качка, а не каченя. — Це хороша знахідка, — сказала бабуса, — тепер у мене будуть і качині яйця.

І от каченя залишили на три тижні на пробу, але воно не знесло жодного яйця. Кіт був паном у хаті, а курка почувала себе господинею, і вони завжди казали: «Ми й світ», тому що вважали себе половиною світу й до того ж кращою.

Каченяті здавалося, що можна бути іншої думки з приводу цього, але заперечень курка не терпіла.

— А чи вмієш ти нести яйця? — спитала вона.

— Ні.

— Ну, то краще помовч.

І кіт запитав:

— А ти вмієш вигинати спину, воркотіти та пускати іскри?

— Ні.

— Значить, ти не можеш мати свої думки, коли говорять розумні люди.

Каченя ховалося в куток, і настрої у нього був поганий. Воно згадувало свіже повітря і сонячне проміння.

І каченя пішло. Воно плавало по воді, пірнало, але через те, що було таке гидке, всі тварини зневажали його.

Якось увечері, коли сонце так красиво заходило, з-за кущів з'явилася зграя чудових великих птахів. Каченя ніколи не бачило таких прекрасних створінь. Сніжисто-білі, з довгими гнучкими шиями — то були лебеді. Вони дивно закричали, махнули розкішними білими крилами і полетіли у вирій, за безкраї моря.

Вони піднеслися високо-високо, а маленьке гидке каченя охопило дивне хвилювання. Воно закрутилось на воді, як колесо, витягло шию високо вгору і закричало так голосно і так чудно, що само злякалось. О! Воно не могло відірвати погляду від прекрасних птахів, від щасливих птахів, і, як тільки вони зникли з його очей, каченя пірнуло на дно, а коли вплигло — було як не своє.

Воно не знало, як звуть цих птахів, куди вони полетіли, але так полюбило їх, як нікого ніколи. Каченя їм зовсім не заздрило, йому навіть не могло спастись на думку побажати собі такої краси. Воно було б раде, коли б хоч качки терпіли його між собою. Бідне гидке каченя!

А зима стояла така холодна, така холодна!

Але надто сумно було б розповідати про всі ті прикраси та нещастя, яких зазнало каченя тієї суворої зими.

Воно лежало на болоті, в комишах, коли сонце знову засяяло і пригріло. Заспівали жайворонки, — прийшла чудова весна.

Ілюстрації Віктора Каневського до казки «Гидке каченя»

* * *

І каченя враз стрепенуло своїми крилами, вони зашуміли дужче, ніж раніше, легко підняли його. Перш ніж каченя збагнуло, у чім справа, — воно опинилося у величезному саду, де стояли в цвіті яблуні й бузок розливав свої пахощі, а його довгі зелені віти схилялися над звійвистим каналом.

О! Тут було так прекрасно! Так пахло весною! І раптом з кущів осоки впливли три прекрасні білі лебеді. Вони зашуміли крилами і легко попливли по воді. Каченя пізнало чудових птахів, і незвичайний сум охопив його.

«Я полечу до них, до цих величних птахів! Хай вони заклюють мене на смерть за те, що я, таке гидке, наслідило наблизитись до них. Але однаково! Краще хай вони уб'ють мене, ніж терпіти, як скубуть качки, клюють кури, штовхає дівчина, що доглядає пташиний двір, терпіти знову лиху зиму і всі нещастя».

І воно кинулось у воду і попливло до чудових лебедів. Ті, побачивши його, полинули назустріч, шумлячи пір'ям.

— Убийте мене! — промовило бідне каченя і схилило голову до поверхні води, чекаючи смерті. Але що побачило воно у прозорій воді? Воно побачило себе самого, але це вже був не незграбний попелястий птах, гидкий та потворний, — це був лебідь.

Не біда з'явитися на світ у качиному гнізді, якщо ти вилупився з лебединого яйця.

Тепер він навіть радів, що зазнав стільки лиха та горя. Він багато перестраждав і тому міг краще відчувати своє щастя і ту велич, що оточували його. А великі лебеді плавали навколо нього і пестили його своїми дзьобами.

У садок прибігли маленькі діти, вони кидали хліб і зерно, і найменше закричало:

— Ой, ще новій!

Інші діти підхопили й раділи теж:

— З'явився ще новий!

Діти плéскали в долоні, танцювали, потім покликали батька й матір, кидали у воду хліб і тістечка, і всі кричали:

— Новий найкращий! Такий молодёнький! Такий чудовий!

І старі лебеді схилюлися перед ним. А він засоромився і сховав голову під крило, не знаючи, що робити. Він був невимóвно щасливий, але не загордів, бо **добре щире серце не буває ніколи горде**. Він згадував той час, коли всі глузували з нього і проганяли його. А тепер усі казали, що він найпрекрасніший з найпрекрасніших птахів.

(Переклад з данської Оксани Іваненко)

1. Де качка висиджувала каченят?
2. Якими були перші дії каченят? Як їх сприйняли на пташиному подвір'ї?
3. Які слова і вчинки мешканців пташиного подвір'я свідчать про їхню обмеженість, зарозумілість, жорстокість? Прочитай.
4. Чому, на твою думку, під час зустрічі з лебедями каченя охопило дивне хвилювання?
5. Прочитай ті рядки тексту, де описано перетворення гидкого каченяти на прекрасного лебедя. Які почуття переживало воно?
6. **Попрацюйте разом!** У якій послідовності розгортаються події в казці? Доберіть до кожної частини твору заголовки.
7. Підготуйте за утвореним планом стислий переказ казки.
8. **Поміркуйте разом** над змістом виділених речень.

Яка головна думка казки?

Джанні РОДАРІ (1920–1980)

Письменник народився в Італії в бідній робітничій родині. З дитинства хлопчик захоплювався читанням книжок, вигадував веселі історії.

Він дуже любив дітей і вже в молоді роки починає писати для них казки, вірші.

Чимало творів письменника перекладено мовами різних країн. Багато українських дітей читали казку Джанні Родарі «Цибулино», вірші «Далека мандрівка», «Танок усіх дітей» та ін.

Далі ти прочитаєш одну з його казок із збірки «Казки по телефону». Як пояснює письменник, ці казки розповідав своїй донечці по телефону один тато, який роз'їжджав у справах по Італії, а вона щовечора чекала від нього нової казки.

Виб'їни, сталося, рідшати, надзвичайно, нісенітниця.

Упертість чи допитливість?

ДОРОГА, ЩО НІКУДИ НЕ ВЕЛА

На околиці села розхідилися три дороги — перша вела до моря, друга — до міста, а третя дорога не вела нікуди. Мартіно питав у кожного про третю дорогу, і всі відповідали йому одне й те саме, наче змовились:

- Оця дорога? Вона нікуди не веде. Не варто йти нею.
- А може, все-таки вона кудись приведе?
- Нікуди не приведе.
- То навіщо її проклали?
- Ніхто її не прокладав. Вона була завжди.
- І ніхто ніколи не ходив по ній?
- Ох, ти, упёртюху! Кажуть тобі — там нічого нема...
- Звідкіля ви знаєте? Хіба ви по ній ходили?

Мартіно був таким настирливим, що люди прозвали його Вперта Голова. Та він не образився і продовжував думати про дорогу, що нікуди не веде.

Коли Мартіно підріс, одного ранку він вийшов із села і рішуче попрямував таємничою дорогою.

Дорога та була вся у вибоїнах, подекуди поросла бур'яном, але, на щастя, дощ падав давно, а тому калюж не було. Спочатку обабіч дороги тягнувся живопліт, а згодом почався ліс. Віття дерев спліталось угорі, утворюючи чудовий зелений тунель, через який, наче промінчики кишенькового ліхтарика, проникало сонячне світло.

Мартіно йшов та йшов, а тунель не закінчувався, і дорожі не було кінця. У Мартіно від втоми почали боліти ноги, і він навіть подумав, чи не краще повернутися назад у село. Раптом невідомо звідки вігулькнув пес!

«Де пес, там житло! — вирішив Мартіно. — Або принаймні — людина».

Пес кинувся назустріч Мартіно, радісно помахуючи хвостом, лизнув хлопцеві руку, а потім побіг попереду, увесь час озираючись, наче перевіряв, чи йде за ним хлопець.

— Йду, йду! — казав Мартіно, і йому це дуже подобалося.

Поступово ліс почав рідшати, над головою мандрівника зяснило небо, і дорога привела до великих залізних воріт.

За ґратами Мартіно побачив палац. Усі вікна його були гостинно прочинені, з димаря йшов дим, а на балкові стояла прекрасна сеньйора, привітно махала рукою і гукала:

— Ходи, ходи, Мартіно Вперта Голова!

— О! — здивувався Мартіно. — Я й не уявляв, що прийду туди, де мене знають!

Мартіно відчинив ворота, перейшов через парк і з'явився в палаці в ту мить, коли прекрасна сеньйора простувала до нього сходами. Вона була надзвичайно вродлива і вбрана, наче принцеса.

— Ти здивований? — засміялась сеньйора. — Не повірив, що ця дорога нікуди не веде?

— Це нісенітниця¹. Як на мене, кожна дорога на світі кудись веде.

— Звичайно. Тільки не треба боятися невідомих доріг. А тепер ходімо — я покажу тобі палац.

---

¹ Нісенітниця — дурниця.

Що то була за споруда! Яких тільки скарбів не побачив Мартіно в залах палацу! А вродлива сеньйора щоразу казала йому:

— Бери, бери усе, що подобається. Я дам тобі візка та коней, аби ти міг довести це додому.

І Мартіно вибрав чимало речей, що йому припали до вподоби, не забув і про подарунки для своїх близьких та друзів.

На візку за кучера йому правив той самий пес, що привів Мартіно до палацу. Був це учений пес — він умів правити кінсьми.

У селі давно вирішили, що Мартіно загинув. І коли він несподівано повернувся, усі страшенно здивувалися. Учений пес зняв з візка усе, що вибрав у палаці Мартіно, махнув хвостом, шарпнув віжки і подався собі геть.

Мартіно обдарував усіх — і друзів, і ворогів. Хлопець змушений був сто разів повторювати свою розповідь про те, що з ним трапилося. Щоразу, коли він заговорив, хто-небудь із слухачів біг додому, запрягав коня і вирушав тією дорогою, що нікуди не веде.

Однак незабаром вони поверталися ні з чим: дорога — запевняли вони — вела у болото і в лісові хащі. Не було там ні залізних ґрат, ні палацу, ані вродливої сеньйори, яка роздає багатства.

Справжні скарби дістаються лише тим людям, що першими торують дорогу, якою ще не ходив ніхто. Як Мартіно Вперта Голова.

(Переклад з італійської Івана Дзюба)

1. Як розпочинається казка?
2. Чому Мартіно прозвали Вперта Голова?
3. Знайди опис дороги, якою йшов хлопчик.
4. Чи легко було Мартіно здолати її?
5. Що вразило хлопчика під час зустрічі з сеньйорою?
6. Чому інші мешканці села поверталися ні з чим?

Обмінюйтесь думками: у чому головна думка казки? Чи могли б ви запропонувати свою назву казки?

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- Які з прочитаних казок прозові, а яка — віршована?
- З якої казки це речення: *«А навстріч — княгиня-диво: місяць у косі блищить, на чолі зоря горить...»*? Хто її автор?
- У якій країні створював свої казки Ганс Крістіан Андерсен?
- Про кого з персонажів казки «Гидке каченя» автор говорить *прекрасні, чудові, величні*?
- Якою дорогою йшов хлопчик Мартіно?

Розумію, можу пояснити...

- За ким сумував князь Гвідон?
- Чому мешканці пташиного подвір'я вважали маленьке каченя гидким?
- Чому ніхто з мешканців села не зміг знайти дороги до палацу чарівної сеньйори?
- Чим літературна казка відрізняється від народної?

Умію...

- Довести, що «Казка про царя Салтана ...» чарівна.
- Доповнити план казки «Гидке каченя» так, щоб повністю переказати її зміст.
  1. Каченя з'явилося на світ.
  2. Події на пташиному подвір'ї.
  3. Зустріч із прекрасними птахами.
  4. ....
- Визначити головну думку казки «Дорога, що нікуди не вела».

Виявляю ставлення, почуття ...

- Яка із прочитаних казок тобі найбільше сподобалася?
- Які вчинки дійових осіб викликали захоплення? Чим саме?
- Твори кого з авторів ти хотів би ще прочитати?
- Які вислови з прочитаних казок тобі запам'ятались? У яких випадках їх доцільно використовувати?

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. СВІТ ДИТИНСТВА В ЛІТЕРАТУРІ

Твоє щоденне життя — наче барвиста веселка різних почуттів, настроїв, вчинків. Чи прагнеш ти розібратися в тому, що і як відбувається з тобою? Чи замислюєшся над тим, як жити серед людей?

Вірші, оповідання, казки, що ти прочитаєш у розділі, серйозно і водночас із гумором розкажуть про стосунки твоїх ровесників, розкриють цінність дружби, покажуть, яку радість приносять спілкування і турбота про інших людей.

Читаючи, звертай увагу на:

- жанр і тему твору;
- послідовність подій;
- стосунки між дійовими особами, ставлення до них автора;
- цікаві відомості про авторів творів.

ЛЮДИНА ПОЧИНАЄТЬСЯ З ДОБРА

Любов Забашта

* * *

Сказав мудрець:
— Живи, добро звершай!
Та нагород за це не вимагай...
Хай оживає істина стара:
Людина починається з добра!

Ти вже читав вірші **Анатолія КОСТЕЦЬКОГО**. Пригадай, про що пише поет. Так, теми його віршів дуже різні й завжди цікаві. Прочитай, як він розповідає про своє дитинство.

«Я навчивсь рано читати й писати. Мама, вчителька літератури, брала мене з собою на уроки, бо дитсадків було замало. Садовила на останню парту, було мені тоді три роки. Школярі ділилися олівцями, папером. Я собі писав і малював. Грамоту засвоїв у п'ять років і захопивсь римувати. Пішов у перший клас, маючи у зошиті кілька віршів. У п'ятому дістав на шкільному конкурсі диплом за вірші, присвячені Тарасові Шевченку. Друкуватись почав аж у двадцять років. Вирішальною для мене була зустріч з видатним поетом Михайлом Стельмахом. Він сказав, підкресливши мої окремі рядки: «Щось у тебе є дитяче. Може б спробувати писати для дітей?»».

Анатолій Григорович написав чимало щирих, проникливих творів про шкільне життя, дружбу, мрії і турботи дівчаток і хлопчиків.

Різними голосами озиваються до читачів його герої, наставляючи нас на добро і достойні вчинки.

МРІЯ

Якась бджола в траві гуде.
Кудись якийсь хлопчак іде.
Повзе мені на майку жук.
А я — на сонечку лежу,

лежу — і думаю про те,
чому так швидко клен росте?
Вночі — росте, росте і вдень,
росте й тоді, як дощ іде,
щомиті вище й вище,
мов у казках чи віршах!
От взяв би та й мене навчив —
йому ж це, мабуть, просто! —
рости і вдень, і уночі,
щоб стати вище зростом,
бо я ходжу вже десять днів
і про одне лиш мрію:
«Як хоч на голову мені
перерости Сергія?!»

Тоді б я так йому сказав —
неголосно, та чітко:
— Гей, ти! Щоб Олю — не чіпав!
Вона моя сусідка.
А як зачепиш, то гляди:
намну одразу ж вуха!..
Ну й налякався б
той Сергій — і втік би геть
щодуху!
Отак було б...

А поки я дивлюсь
на нього іздаля,
лежу на сонечку й мовчу —
рости у клена вперто вчусь...

Ілюстрація
до вірша
Віктора Биковні

1. Про що мріє хлопчик? Яким ти його уявляєш?
2. Чому він не наважується захистити дівчинку? Що ти б йому порадив?
3. Які рядки ти будеш читати як роздум, а які — як рішуче застереження?

СПІШУ ДОДОМУ

Мені після школи
гукає Микола:
— Серього!
Гайда поганять
у футболу!

— Та ні! — відмовляюсь
уперше в житті. —
Я мушу додому
негайно іти.

Мене зупиняє
на вулиці Слава:
— Спинися на хвилику,
до тебе є справа:
міню свій ніжик
на шайбу твою!

Та я ні хвилинки
із ним не стою,
хоч марив тим ножиком

ночі та дні, —
бо треба додому
спішити мені.

Відмовився я
од кіно й самоката
і навіть відмовився
змія пускати!..

Дивуються друзі:
— Скажи-но скоріш,
чого це ти раптом
додому спішиш?!

— Тому що, — кажу їм, —
як хочете знати,
удом на мене чекає
кудлате, руде,
волохате, смішне цуценя,
що стало моїм
з учорашнього дня!

Ілюстрації
Геннадія Ясинського

1. З ким зустрівся хлопчик, ідучи додому?
2. Чому ніхто не зміг його зупинити?
3. **Пофантазуйте!** Як у Сергія з'явилось цуценя?

Розіграйте сценку за прочитаним. З якою інтонацією, з якими відчуттями слід читати слова Сергія? А його друзів?

Тобі добре відоме ім'я письменника і педагога **Василя СУХОМЛИНСЬКОГО**. У його оповіданнях розповідається про такі випадки з життя хлопчиків і дівчаток, коли в начебто звичайних ситуаціях їм відкривається щось важливе в людських стосунках.

Прочитай і поміркуй, про що хотів сказати автор своїм читачам.

Головна думка

**НЕ ЗАГУБИВ,
А ЗНАЙШОВ**

Коли синові виповнилось дванадцять літ, батько дав йому лопату й сказав:

— Іди, сину, в поле, відміряй ділянку сто кроків уздовж, сто впоперек і скопай.

Пішов син у поле, відміряв ділянку й копає. А копати він ще не вмів. Важко було попервах, поки руку набив та й до лопати приловчився.

Наприкінці робота ішла все краще й краще. Та коли син застромив лопату в землю, щоб перевернути останню скибку землі, вона зламалась.

Вернувся син додому, а на душі неспокійно: що скаже батько за таку шкоду?

— Пробачте мені, тату, — каже син. — Я вчинив збиток. Лопата зламалась.

— А копати навчився? Копати тобі наприкінці було важко чи легко?

— Навчився, — каже. — І копати наприкінці було легше, як на початку.

— То ти не загубив, а знайшов.

— Що ж я знайшов, тату?

— Бажання трудитися. Це найдорожча знахідка.

Прочитай оповідання. Що доручив батько сину? Чи легко йому було копати ділянку? У яких реченнях висловлено головну думку оповідання?

Поміркуйте, з якою метою батько дав сину таке нелегке завдання.

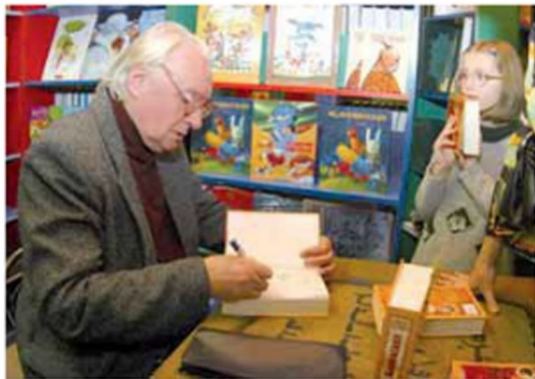

Книжки **Всеволода НЕСТАЙКА** (1930–2014) знає не одне покоління читачів. Його герої завжди запам'ятовуються своїми пригодами, дотепністю, щирістю.

Народився Всеволод Зіновійович у Бердичеві, що на Житомирщині.

Батько майбутнього письменника мав козацьке коріння, був освіченою людиною, володів п'ятьма мовами. Мати — викладала в школі літературу.

Із трирічного віку письменник мешкав у Києві. А про своє дитинство згадував так: «...Мене дражнили “море горить”, “пожежна команда”, “рудий африканський їжачок” — руде волосся на моїй голові стирчало, наче голки в їжака, адже я робив собі “шевелюру” замість чубчика, щоб виглядати старшим».

Читачі, мабуть, помітили, що і деякі герої його книг теж руді.

Бажання читати різні книги, а пізніше й писати їх заповнювало все життя Всеволода Нестайка. А книг за життя письменника було видано дуже багато. Уже самі назви книжок захоплюють і спонукають до читання: «Незвичайні пригоди у лісовій школі», «Чудеса в Гарбузянах», «Космонавти з нашого будинку», а особливо ця — «Тореадори з Васюківки». Але першою була невеличка книжечка «**Шура і Шурко**».

Недисциплінований, самісінький, найнеприємніші, апендїцит, передостанній, зніжків, приймальний.

ШУРА І ШУРКО

Шурко відразу не злюбив її. І через те не злюбив, що його посадили за одну парту з нею. А Шурко хотів сидіти поруч з Севкою, або з Толею, або ж з кимось зі своїх друзів-футболістів. А втім, він сам винен, що так сталося. Не треба було йому в перший день так галасувати, хвилюватися і розмахувати руками.

— Бойчук, заспокойся, — кілька разів суворо звертала-ся до Шурка нова вчителька Ольга Борисівна. Та Шурко не вгамовувався. І Ольга Борисівна вирішила, що Шурко найбільш недисциплінований у класі і тому мусить весь час бути в неї перед очима.

І ось Толя з Севкою спокійно сидять собі разом на передостанній парті, а Шурко стовбичить на першій, перед самісіньким столом учительки. А поруч нього мовчазне дівчисько в окулярах. Своєю зразковою поведінкою вона страшенно дратує Шурка. Просто зошит з чистописання, а не людина! І остаточно розізлився Шурко, коли взнав, що його сусідку по парті звуть так само, як і його — Шура. Це було просто нестерпно. Покличе його хто-небудь — неодмінно вона відгукнеться, її кличуть — він біжить. Шуркові навіть почало здаватися, що діти навмисне, щоб подразнитись, так часто звертаються до нього.

І потихеньку Шурко став мучити Шуру. Засуне її підручник куди-небудь під парту, і вона потім усю перерву шукає його. Або ж замінить синю ампулу в ручці на червону. Шура почне писати, і в зошиті несподівано з'являються червоні рядки, ніби вчителька завдання перевірила. Але — дивна річ — Шура ніколи не скаржилась на нього вчительці. Тільки зніже плечима, відвернеться і промовчить.

Якось Ольга Борисівна спитала, хто ким хоче бути.

— Воротарем, — випалили одночасно Севка й Толя.

— А я вчителькою, як ви, — пропищала Валя.

— Я шофером.

— Я агрономом.

— А я... лікарем, — тихо і засоромлено проказала Шурка.

Шурко глянув на неї, презирливо скривився і подумав: «Ще б пак! Інакше й бути не могло! Аякже!»

Шурко терпіти не міг лікарів. Коли йому було сім років, він захворів на кір, і величезний вусатий лікар змушував його ковтати огидні, гіркі таблетки. А то ще в Шурка боліли зуби. І досі мурашки пробігають у нього по спині, коли він згадує про бормашину. Отож лікарі для Шурка були найнеприємніші люди на світі.

Відтоді Шурко став називати Шуру «Айболитькою». Але вона так само не звертала на це ніякої уваги.

Одного сонячного ранку Шурко йшов до школи. Повітря було прозоре і чисте. Жовтогаряче листя ласкаво шурхотіло під ногами. Хлопчаки ганяли по асфальту великі темно-брунатні, немов лаковані, каштани.

А Шурко йшов неквапливо, ледве переставляючи ноги. Йому було якось не по собі.

У школі Ольга Борисівна одразу помітила, що Шурко занедужав, але він сказав, що в нього «просто поганий настрій». А надвечір Шуркові стало зовсім погано, і серед ночі перелякана мама викликала «швидку допомогу».

В лікарні мамі сказали: «Гострий приступ апендициту. Треба негайно зробити операцію!»

Шурка поклали на якийсь дивовижний стіл на колесах і повезли довгим коридором...

Від яскравого світла Шурко заплющив очі. А коли розплющив, — просто перед ним стояла висока жінка в окулярах і в білому халаті. Посміхаючись, вона говорила:

— Ну що, хлопче? Болить... Що ж, зробимо так, щоб ніколи більше не боліло.

І от Шурко на операційному столі.

— А як тебе звати?... Шурко?! Ось як! У мене теж є одна родичка — Шурка. Тільки дівчинка... А в якому ж ти класі?... От збіг! І моя Шурка в третьому... А вчишся ти як? Відмінник, мабуть...

— Ай! — не крикнув, а просто сказав Шурко.

— Боляче?! Неправда. Адже я нічого ще не роблю. Готую лише інструменти.

Жінка говорила неголосно і так спокійно, що Шуркові стало легко і зовсім не страшно...

— Ну от і все. Тепер можна йти спати. Все гаразд...

Шурка знову поклали на стіл з колесиками і повезли. А жінка в окулярах йшла поряд, поклавши руку йому на плече. Коли Шурка перенесли в постіль, вона старанно поправила подушку і обережно підгорнула йому ковдру з обох боків. У неї були ласкаві, ніжні руки, як у мами. І Шуркові одразу стало дуже тепло і затишно.

— Докторе, скажіть... А як вас звати? — несподівано спитав Шурко.

— Клавдія Василівна. А що?

— Так... — зашарівся Шурко і сказав: — От якби всі лікарі були такі... добрі. Їх ніхто б не боявся.

Клавдія Василівна засміялась:

— Дивак ти! А лікарі всі і є добрі. Така вже у них професія — добра. Спи, Шуро, спи! На добраніч...

Другого дня, прокинувшись, Шурко не одразу зміркував, де він. Він лежав на білосніжному ліжку біля вікна — великого і високого. Шурко хотів підвестися, встати — не міг. І одразу згадав... Опустився на подушку і глибоко зітхнув. І хоча все найстрашніше було вже позаду, Шуркові чомусь раптом стало дуже сумно і тужливо. Він подумав, що тепер лікарі, напевне, надовго заборонять йому грати у футбол. З жалю до самого себе Шурко тихо заплакав...

Надворі падав дощ. По вікнах палати дріботіли маленькі іскристі краплини...

— Шурко! — пролунав раптом тихий, знайомий голос.

Хлопчик від несподіванки здригнувся, повернув голову і оторопів. Край ліжка стояла Шура. У великому дорослому халаті, з закоченими рукавами, — ще більш смішна й незграбна ніж завжди.

— Ну як? Як ти себе почуваєш? Знаєш, ми всі в класі так переживали, так переживали, коли взнали, що в тебе апендицитна операція... — Шура говорила швидко-швидко, ковтаючи слова і хвилюючись. Вона зовсім не була схожа на ту мовчазну старанну шкільну Шуру.

— А я відразу здогадалась, що ти тут. Адже це лікарня «швидкої допомоги»... Ти тільки мамі нічого не говори. А то, коли вона взнає, що я була, вона мені дасть. До хворих же не можна просто так приходити. А ще зразу після операції. Є спеціальний день...

— Якій мамі? — нічого не зрозумівши, тихо спитав Шурко.

— Та моїй. Яка тобі операцію робила. Це ж моя мама... А мене тут усі знають. Адже ми поряд з лікарнею живемо. Я сказала, ніби мама футляр від окулярів забула і послала мене. І тьотя Даша пустила. А я сюди... А мама зараз спить, вона вночі чергувала. Ну я піду, а то зайде хто-небудь. Ну, бувай, видужуй... — І Шура заквапилась до виходу.

— Ач ти яка! Молодець! Оце товариш! Ти з нею давно дружиш? — спитав Шурків сусіда, лисий чоловік з чорними кошлатими бровами.

Шурко зняковів і пробубонів щось невиразне... Наступного дня вона знову прийшла. Правда, сталося трошки інакше.

Шуркові набридло читати книжку, яку передала йому мама, і він дивився у вікно. На підвіконні стрибали і голосно цвірінькали горобці. Шурко з цікавістю стежив за ними. Але ось знизу долинув якийсь шурхіт, і горобці вмить розлетілися. На підвіконня лягли дві руки, потім показалась зелена фетрова шапочка, окуляри, і хлопчик впізнав... Шуру. Вона кивала йому і ворушила губами, — щось говорила. Шурко досадливо зморщився, похитав головою — не розібрав. Згодом дівчинка зникла: мабуть, не вдержалась і зіскочила на землю. А за хвилину в квартиру влетів і упав просто Шуркові на подушку зібганий папірець. Шурко розгорнув і прочитав:

«Здоров, Шурко! Як ти себе почуваєш? Ми про тебе все знаємо від Шурки Лебедевої. Лежи спокійно, то згодом зможеш знову грати в футбол. Не скучай... Завтра приймальний день, і ми прийдемо всім класом... Сева і Толя».

Шурко навіть голосно засміявся від радості. Як добре мати хороших, вірних друзів!

...Через два тижні Шурко вперше після хвороби пішов до школи. Дорогою він зустрів Шуру. Вони йшли поруч, і обоє чомусь мовчали.

І раптом, уже майже біля школи, ззаду долинув чийсь знайомий голос:

— Шур-о-о!..

Вони обернулися разом, як по команді, не знаючи, кого з них кличуть. Потім подивилися одне на одного і... засміялися, дружно і весело.

А з вікна тролейбуса їм махала рукою і посміхалася Клавдія Василівна — Шурина мама...

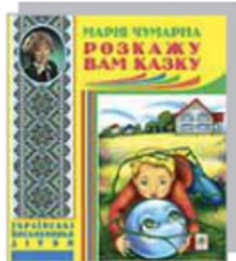
1. Хто такі Шурка і Шурко? Що ти про них дізнався з оповідання?
2. Якими ти їх уявляєш? А чого ти не знаєш про цих персонажів?
3. Як розвивалися стосунки Шури і Шурка? Чому в хлопчика змінилося ставлення до своєї сусідки за партою?
4. Порівняй, як поводи́ла себе дівчинка у класі і як — у лікарні. Які особливості її характеру це засвідчує?

Як би ти продовжив оповідання?

Цю казку написала письменниця **Марія ЧУМАРНА**, яка мешкає у Львові. Її твори — вірші, оповідання, повісті — добрі, веселі та повчальні, ними захоплюються твої ровесники. Сподіваюся, що ця казка сподобається і тобі.

Підзем'ялях, спеціальні, фотопристрої, інопланетянин.

КАЗКА ПРО ДРУГА

Ви знаєте, як непросто знайти друга. Люди дуже часто називають одне одного друзями: скажімо, хтось поділився з тобою цукерками чи зіграв у якусь цікаву гру — і ти вже радієш, що в тебе є друг. А завтра приятелеві захочеться піти в гості до когось іншого, він забуде, що обіцяв тобі зустрітися, аби разом кудись піти, і ти вже зовсім самотній...

Сьогодні зі мною так повівся мій однокласник Сашко. Я увесь вечір просидів за комп'ютером, граючи у свою улюблену гру: це була гра про космічні подорожі з другом. З комп'ютерним другом, котрий потрапляє з тобою на іншу планету.

Мій друг Компутик — дуже розумний і винахідливий. Він має спеціальні фотопристрої, котрі вловлюють наближення стороннього предмета, в нього є свій власний маленький космічний корабель, котрий він може

збільшувати до потрібних розмірів, аби повернутись на Землю. Він уміє добре стрибати, залазити у всі шпарки, все чути і все бачити. Я намагаюсь встигати за ним, щоб не вийти з гри.

Але коли ми з Компутиком подолали всі перешкоди і опинилися на найвищій горі планети Тайн, я раптом знову згадав про Сашка — і мені стало сумно.

Компутик весь час стрибав, бігав, щось оглядав, вимірював, а я сидів і роздивлявся планету Тайн. Вона була дуже красива: рожеве небо із золотистими хмарками низько пливло над золотими і срібними річками. Червоні дерева майже закривали високі трикутні споруди, що були схожі на єгипетські піраміди. Це були міста жителів планети Тайн. Самі жителі були невидимими: ми з Компутиком докладали чимало зусиль, аби не потрапити їм у руки. Звірів на планеті ми теж не бачили, хоча Компутик дослідив, що вони живуть у підземеллях.

Сідаючи на горі, я раптом відчув, що мені не хочеться більше оглядати чужу планету. Я згадував, як влітку ми з Сашком ходили на рибалку, каталися на моторному човні. Сашко навчив мене пірнати, і ми виловлювали із дна річки красиві камінці. А потім будували з них на піску фортецю. Сьогодні ми збиралися разом збудувати нове місто з конструктора «Лего». Я сам його придумав і намалював. А ще Сашко допомагав мені виконувати домашні завдання з математики.

Цікаво, як між собою спілкуються ці невидимі істоти? Чи вміють вони сміятися, плакати, розказувати цікаві історії? Чи у них є друзі? Раптом я побачив, що Компутик сигналізує мені на своєму маленькому екрані: «Ти повинен рухатися далі, бо вийдеш із гри і залишишся на планеті Тайн!»

Компутіку, чому ти не вмієш розмовляти? Чому не звертаєш уваги на те, що я сиджу і нудьгую, що мені зовсім не хочеться продовжувати гру? Ще вчора я вихва-

лявся перед своїми однокласниками: «Мені з вами зовсім не цікаво! У мене є друг Компутик — я можу з ним по всьому світу подорожувати!»

1. Куди потрапив хлопчик? Як виглядала планета Тайн?
2. Над чим замислився герой? Що його тривожило?

* * *

Раптом екранчик погас — разом із Компутиком. Я залишився сам на чужій планеті! Мені стало страшно. Я дивився на краєвид довкола — і відчував, як від страху почали холонути руки і ноги. Тепер мені ніхто не допоможе!

Напевно, я просидів дуже довго, бо колір неба зовсім змінився: воно стало фіолетовим, дерева і міста засвітилися ніжним рожевим світлом. Я не знав, чи це була ніч, чи день. Але мені стало тепло. Здавалось, що хтось поклав на плечі якесь покривало. Високо вгорі світила велика різнокольорова зірка. Я почав уважно її розглядати — і раптом упізнав: це була наша планета Земля! Зовсім така, як глобус у моїй кімнаті. Вона була так близько і так далеко!

Я знову згадав про Сашка і про те, що тато й мама будуть дуже хвилюватися, якщо я не повернусь додому. Але вони не знатимуть, де мене шукати. Напевно, Компутик знає, як мене повернути додому, але він сам не здогадається це зробити. Він же не людина. Йому байдуже, що мене нема поруч. Він грає у свою гру. А Сашко, напевно, вже вдома, — готується до уроків або дивиться телевізор. Я розповів би йому, які цікаві тут будинки, які незвичайні дерева і рослини. Ми разом намалювали б жителів планети, хоча я їх і не бачив.

Мій друг дуже гарно малює різних фантастичних істот. А головне — він уміє мене слухати і сам розповідає безліч цікавих історій, які вичитує в книжках. І, напевно, він би знайшов мене, якби знав, що трапилося!

Я поринув у свої думки — і раптом мені здалось, що хтось мене уважно слухає. Наче я комусь розповідаю про себе, а він мені щось підказує. Я оглянувся довкола. І несподівано виразно почув чийсь тихий голос: «Ти вважаєш, що твій друг може тобі допомогти? То скажи йому про це!» — «Як я можу сказати щось Сашкові, коли він так далеко?» — «Зовсім не далеко: ти ж увесь час про нього думаєш. Пошли йому свою думку!»

Я встав і почав здивовано оглядатися довкола. Це, напевно, був невидимий інопланетянин.

«Це планета Тайн, — знову почувся голос. — Тут кожен може дізнатися щось про самого себе. Сьогодні ти дізнався, що для тебе не просто важливо грати в гру чи робити якусь роботу, — ти хочеш, аби тебе розуміли, слухали, цінували. Це може тільки уважне любляче серце. Може, для твого Сашка це теж важливо? Може, ти не завжди буваєш уважним до свого друга?»

«Чи був я уважним до свого друга?» — подумав я. Не завжди... Сашко тиждень прохворів, а я дивився вдома мультики. Мені не подобається, коли Сашка хвалить вчителька, бо він добре вчиться, а мені робить зауваження. Я ображаюсь на нього, коли він не дає списувати домашнє завдання, а пропонує його виконувати разом. І я завжди сам граюся з Компутиком — не хочеться, аби Сашко переграв мене.

Напевно, щоб мати друга, треба вміти самому бути другом. Мені стало так прикро за самого себе, що я подумав: «Ну і нехай, нехай я залишусь на цій планеті».

І розплакався. А потім заснув.

* * *

Хтось розбудив мене, — і яким було моє здивування, коли я побачив над собою маму! Світило сонце, я лежав у своєму ліжку.

«Вставай, бо проспиш перший урок, соню!»

По дорозі до школи я забіг до Сашка. Він саме виходив з під'їзду.

— Класна в тебе гра! — сказав мій друг. — Я вчора заходив, а тебе не було. На екрані твого комп'ютера світився напис: «Натисніть клавішу, щоб продовжити гру». Я натиснув — і побачив тебе на якійсь планеті. А цей Компутик весь час давав команду: «Натисніть клавішу, щоб продовжити гру!» Я будував якийсь космічний корабель, садив тебе в нього, а потім керував польотом, щоб повернути на Землю. У тебе в руках була якась блискачка кулька з написом «Таємниця». Ти її привіз із собою на Землю. До речі, а де ти був? Коли я закінчив гру, твоя мама сказала, що ти вже спиш. Я не помітив, коли ти прийшов.

«Оце так дива!» — подумав я.

— Сашко, я тобі все розповім! Давай сьогодні разом зіграємо!

— Давай, тільки не сьогодні, бо ми з батьками їдемо в гості до бабусі.

— Добре, коли ти зможеш! — сказав я Сашкові.

На уроках я був уважним і спокійним. Мені здавалось, що переді мною на парті лежить невидима сяюча кулька з написом «Таємниця».

1. Які пригоди описано у другій частині? Знайди і прочитай роздуми хлопчика. Які слова в його міркуваннях тебе вразили? Що звучить як порада-застереження?
2. Підготуйся вдома переказати казку так, ніби ти став учасником подій.
3. **Поміркуйте разом!** Скільки дійових осіб у творі? Яким ви уявляєте оповідача? Як він повернувся на Землю?
4. Як ви вважаєте, що в казці фантастичне, а що — реальне?
5. Хто був справжнім другом хлопчика? Доведіть свою думку.

Далі ти прочитаєш кілька **гумористичних творів**. У них автори висміюють якісь вади, вчинки дійових осіб, але доброзичливо, з посмішкою.

Всеволод Нестайко

ІЗ СМІХОМ ТРЕБА БУТИ ОБЕРЕЖНИМ...

Гумор, сміх — це справа товариська, колективна. От сумує, тужить, як правило, людина на самоті. А сміється, як правило, у товаристві. На самоті, навіть щось дуже веселе почувши або згадавши, дуже довго не посмієшся. У гурті — ото сміх! Так от що я тобі скажу — тримайся людей... Будь завжди з людьми. Старайся, щоб вони тебе любили. А для цього їх любити треба. Будь вартий людської уваги й поваги. От!

І ще скажу — із сміхом... треба бути обережним. Із себе смійся скільки хочеш, а от з інших — дивись... Тобі смішно, а комусь від твого сміху, може, плакати хочеться.

Галина Малик

МАВПИНІ ІМЕНІНИ

Мавпа сонячної дитини
святкувала іменини.

Тісто на книші місила,
в гості друзів запросила.

Ось до Мавпиної хати
стали гості прибувати.

Ноги чемно витирали,
подарунки віддавали.

Розгорта вона пакунки,
витягає подарунки,

морщить носа, розглядає
і гукати починає:

— Носоріг кривий ріг,
несмачний твій пиріг!

Подивися, Дикобраз,
вже гнилий твій ананас!

Ти букет свій, Удав,
краще б козам згодував!

Тут колючий Дикобраз
не стерпів таких образ.

Із-за столу перший встав,
а за ним поповз Удав.

І за декілька хвилин
всі пішли із іменин.

Ілюстрація Одарки Дорош

Мавпа за столом сидить:
на столі букет лежить,
і пиріг,
і ананас,
лимонад стоїть і квас,
є компот і книші...
А навколо — ні душі!

1. Хто прийшов привітати Мавпу з днем народження? З яким настоем гості прийшли, а з яким — пішли з іменин?
2. Пригадайте, якими словами можна подякувати за подарунок. Таких слів дуже багато. Розіграйте сценку за цим віршем так, щоб Мавпа і гості на іменинах були задоволені.

Пригадай вірші **Грицька БОЙКА**, що тобі відомі. Чому їх, на твою думку, називають гумористичними? Прочитай ще один веселий вірш поета.

КОНСУЛЬТАНТ

Весною біля школи
усім знайшлося діло:
самі ямки копали
і деревця садили.
Один Мишко тинявся
і потирав долоні:
він був за консультанта
у нашому загоні.
До кожного підходив,
повчав нас без упину:
— На дно насипте гною,
а зверху треба глину!
Та корінь засипайте
мерщій, Катюшо, Людо, —
бо яблунька засохне,
бо яблук тут не буде!

**Завжди у спілкуванні
прагни згоди, уникай образ.**

— Авжеж, не буде яблук! —
промовила Катюша. —
Бо це, як хочеш знати,
не яблунька, а груша!

1. Яку людську рису характеру підмітив і висміяв поет?
2. Чиї слова ти прочитаєш повчально, а чиї — з насмішкою?
3. Як можна продовжити вірш?

Микола Сингаївський

СМІХ ДЛЯ ВСІХ

Наш дідусь, немов на втіху,
нам приніс у торбі сміху.
Сміх сміється: — Хи-хи-хи,
не сумуйте, дітлахи.
В цій сатиновій торбинці
всім-усім є по смішинці.
А базік і брехунів

буду смикать за штанці.
Вийду з ледарем гуляти —
буду **сміхом дошкуляти**.
Й до зазнайок доберуся,
бо нікого не боюся.
Я веселий добрий сміх —
мене вистачить на всіх.

Цікаво знати! 1 червня —
Міжнародний день захисту
дітей. Цей день має свій прапор. На
зеленому тлі, навколо знака Землі, роз-
ташовані людські фігури — червона, біла,
чорна, жовта та синя. Вони означають,
що людей на планеті дуже багато, і всі
вони різні, але всі рівні й повинні поважати одне одного.

Чи уважно ти читав?

- Скільки років виповнилося хлопчику з оповідання Василя Сухомлинського?
- Хто сказав ці слова: — Ну що, хлопче? Болить... Що ж, зроби-мо так, щоб ніколи більше не боліло?
- Хто хотів бути лікарем: а) Толя; б) Шура; в) Сева?
- Хто радить бути обережним зі сміхом? Чому?

У КОЖНОГО Є СПІВУЧА ПІР'ІНКА

Про що говорить тобі назва цієї теми? Пригадай, про що йшлося в розділах **«Я хочу сказати своє слово»** та **«Візьму перо і спробую»**, уміщених у підручниках «Літературне читання» для 2 і 3 класів.

Так, кожен із вас має здібності. Хтось гарно танцює, співає, малює, а хтось — швидко і правильно розв'язує задачі, працює на комп'ютері. Хтось майстерно вирізує лобзиком, вишиває, а хтось — уміє доглядати тварин, вирощувати квіти...

Дуже добре, якщо людина знає свої здібності, належно цінує і розвиває їх. Саме про це йдеться у творах цієї теми.

Василь Сухомлинський

СПІВУЧА ПІР'ІНКА

Є на світі дивовижний птах — Стрепет. Він співає... чим, як ви думаєте, діти? Він співає крилом. Має він у своєму крилі особливу співучу пір'інку. Летить Стрепет, і коли захочеться йому співати, то розправляє крила так, що співуча пір'інка висувається і настроюється на спів. Лунає тонкий свист. Схожий він і на звучання найтоншої струни, коли по ній водити смичком, і на пісню вітру в тонкій стебліні очерету.

Та ось трапилось лихо. Загубив Стрепет співучу пір'інку. Випала вона й упала на землю. Захотілося Стрепетові поспівати, а співучої пір'інки немає.

Маленький Сергійко знайшов на землі співучу пір'інку Стрепета, підняв її, побіг — і пір'інка заспівала.

Почув Стрепет спів своєї пір'інки, прилетів до хлопчика й просить:

— Хлопчику, віддай мою співучу пір'інку. Я не можу жити без пісні.

Повернув Сергійко Стрепетові співучу пір'інку.

Багато років прожив на світі чоловік, що виріс із маленького Сергійка. Часто він згадував Стрепета, думав: **«У кожної людини є своя співуча пір'інка. Нещасливий той, у кого такої пір'інки немає».**

1. Прочитай казку. Чи знаєш ти такого птаха? Як він співає?
2. З чим порівнюється його спів?
3. **Поміркуйте разом** над виділеними реченнями. Як ви їх зрозуміли?

Будь уважним до себе й до інших!

Своє ставлення до навколишнього світу діти охоче передають у малюнках. Прочитай, як по-різному описано юних художників у віршах. Пригадай, які твори цих поетів ти вже знаєш.

Ганна Чубач

НАЙРІДНІШІ ГОЛОСИ

«Дозвольте вас, бабусю,
колись намалювати.
У вас красиві очі
і руки вузлуваті!»
«Авжеж, — бабуся мовить, —
малюй, моя дитино!
Дивилась в небо довго —
та й маю очі сині.
Робила всю роботу —
та й руки вузлуваті.
Сідай тамо́, навпро́ти, —
та й будем малювати!
Охоту, як роботу,
не можна відкладати».
Малює моя доня.
Позує моя мати.
Портрет — немов ікона
в кутку сільської хати.

Дружня родина.
Малюнок
Катерини Горбачової,
9 років
(Дніпропетровська
область)

1. Між ким відбувається розмова? З яким почуттям онучка малює бабусю?
2. З чим порівнюється портрет? Як ти розумієш це порівняння?
3. Які слова бабусі звучать як прислів'я?
4. Прочитай вірш так, щоб читачі відчули твоє ставлення до зображеного.
5. Назви слова, що римуються.

Степан Жупанин

НАМАЛЮЮ ВІТЕР

Намалюю вітер тихий, ніжний.
 Намалюю дощовий і сніжний,
 вітер, що здіймає грізні хвилі,
 і вітрець між квітами на схилі.
 Цей танцює з хмаркою у вальсі.
 Той гортає книжку на терасі.
 А ось вітер прапорами має,
 з музикою по селу гуляє.
 Вже малюнків три альбоми маю.
 А вітрам нема кінця і краю.

Малюнок
 Дарини Шнет,
 9 років

(Черкаська область)

1. Як зобразити вітер на малюнку?
2. Які ознаки вітру називає юний художник?
3. Чому, на твою думку, *вітрам нема кінця і краю*? Яку рису художника підкреслює поет?
4. Знайди у вірші рими.
5. **Попрацюйте разом!** Доберіть до слів *вітер* і *сонце* якомога більше прикметників. У кого вийшов найдовший ланцюжок?

Ліна Костенко

* * *

Якщо не можеш вітер змалювати,
 прозорий вітер на ясному тлі, —
 змалюй дуби, могутні і крислаті,
 котрі од вітру гнуться до землі.

Може, і ти прагнув колись намалювати вітер? А як?

ТУТ УСЕ Є...

Галина Іванівна сказала:

— На четвертому уроці у нас малювання. А що, як ми проведемо цей урок надворі? Гляньте, яка гарна погода!

Усі були, звичайно, згодні.

Сонечко іскрилося на деревах, на кущах, по всьому засніженому подвір'ю.

Так цікаво і весело підтюпцем протоптувати свіженькі доріжки по сніговій білизні!

Вітя Карацунька обережно ставить ноги у пухкий сніг — певно, уявляє себе космонавтом на далекій невідомій планеті.

А хлопці вже борюкаються. Сергійко повалився у кучугуру, а Борис осідлав його.

— Увага! Послухайте завдання, — лунає голос Галини Іванівни.

— Розходьтесь і ліпіть кому що до вподоби. Буде в нас і гра, і малювання, і праця водночас!

Дівчата розсипалися врізнобіч. Світлана заходилась качати грудوماхи для сніговика, а Оля вирішила зліпити Чебурашку. Та ніяк з вухами не впорається: то ліве відпаде, то праве не тримається...

І лише Вітя Карацунька не поспішає. Походжає двором: то біля куща щось роздивляється, то коло паркану зупиниться. Підійшла Галина Іванівна:

— А ти чому нічого не ліпиш?

— А я пишу. Ви подивіться, Галино Іванівно, що тут є!

Глянула вчителька — на снігу написано «заєць», а поруч сніговий горбочок притулився до засохлого стебла якоїсь квітки — ну справжнісінький зайчик! Навіть хвостик є. Біля паркану новий напис — «олень». Проте як не вдивлялася Галина Іванівна, ніякого оленя не побачила.

— А ви осьдечки станьте, Галино Іванівно!

Ще раз подивилася вчителька в бік паркану. А на ньому повно снігу! Із-за паркану визирає засніжена гілка молодого каштана. Як глянути на паркан і гілочку разом — дуже нагадує оленя з ріжками.

— Справді, цікаво, — каже вчителька.

А навколо вже зібрався весь клас. Теж розглядають Вітіні знахідки.

— Дивіться, сорока! — раптом скрикнула Світланка Єщенко. Діти оглядаються довкола, шукають, де ж та снігова сорока причаїлася. А дівчинка сміється:

— Та ні, справжня сорока! Оно де!

Тоді й побачили всі на розлогій яблуні довгохвосту красуню, яка з цікавістю оглядала шкільне подвір'я.

Школярі засміялися. І так голосно, що пташка вмить пурхнула, обсипавши всіх сріблястими сніжинками.

1. Де проходив незвичайний урок? Яким був цей день? Що ліпили діти зі снігу?
2. Що зумів побачити навколо себе Вітя Карацунька?
3. **Поміркуйте разом:** чи розкриває зміст оповідання його назву? Підтвердуйте свою відповідь, звертаючись до тексту.
4. Як Віті вдалося побачити дива?
5. Чи доводилось вам помічати на засніжених деревах казкові образи? Які саме?

Доповни рядки словами, які римуються.

Емілія Саталкіна

КОЖНИЙ ЗНАЄ СВОЄ ДІЛО

Літака веде ...,
робітник йде на ...,
школярів учитель ...,
космонавт в ракеті ...!
Кожний знає своє ... .
Робить чесно його, вміло.

Володимир РУТКІВСЬКИЙ

народився в 1937 році на Черкащині в родині вчителів.

Не відразу Володимир Григорович знайшов свою письменницьку стежку. Працював інженером, редактором. Спочатку писав для дорослих. А потім захопився творчістю для дітей. Написані ним вірші, казки, пригодницькі повісті охоче читають і діти, і підлітки, і дорослі.

У повісті **«Ганнуся»** письменник розповідає про міську дівчинку, яка на літніх канікулах у селі разом із новими друзями потрапляє в цікаві пригоди.

Прочитай одну з історій про Ганнуся, яка любить придумувати вірші, а точніше — римувати рядки.

Ілюмінатор, звичайнісінька, привіділося, натру́джені, безглу́злого, підрум'янені, самісінького.

ЯК СКЛАДАЮТЬ ВІРШІ

Ганнуся дивилася-дивилася в ілюмінатор і нарешті важко зітхнула.

— Який жаль! — сказала вона. — Я ще ніколи не плавала на «Ракеті» і Дніпра не бачила. А тут на тобі — дощ. Ще й який! То що будемо робити, Костю? Може, у вірші пограємо?

— Яка ще там гра? — незадоволено пробурмотів я, бо, між іншим, зібрався трохи подрімати. — При такій погоді спати треба, а не гратися!

— І неправда, — заперечила Ганнуся. — Коли в нас у шкільному таборі стояла ось така погода, ми завжди гралися у вірші. Так цікаво було!.. То зіграємо, Костю?

— Може, трохи пізніше? — запропонував я і з сумом згадав свою затишну кімнату, де мені ніхто не заважав.

— Але ж ти обіцяв, — з докором сказала Ганнуся. — Ти ж мені чесне слово давав...

— Щось не пам'ятаю цього, — відповів я і позіхнув. — Здається, ніякого чесного слова я тобі не давав.

— Ну, не зовсім чесне... Але все одно обіцяв у «класи» зі мною гратися і по деревах лазити. А тепер тобі важко навіть у вірші погратися.

Я здався:

— Ну, гаразд. Тільки заодно поясни, що це за гра така.

— Дуже проста гра, — сказала Ганнуся й одразу пожвавішала. — Я придумую перший рядок, а ти — другий. Я перший, ти другий. От і все. Зрозуміло?

— Ніби зрозуміло... Що ж, починай.

Ганнуся трохи подумала, змахнула з шортів невидиму пилінку, потім уважно поглянула в ілюмінатор. І, здається, щось там побачила, бо несподівано сказала:

Незабаром поворот...

Я ледве не підстрибнув на сидінні. Що вона каже, який там поворот? Я ж не вперше плаваю по Дніпру і знаю, що в цьому місці ніякого повороту немає. Стривай, а раптом ми сіли не на ту «Ракету»?

Я припав до ілюмінатора. Уважно дивився, довго, проте ніякого повороту не побачив.

І лише тоді, коли поглянув на хитро усміхнене Ганнусине личко, зрозумів, що вона ні про який поворот не попереджувала, а всього-на-всього склала перший рядок.

З полегшенням відкидаюся на спинку крісла і кажу:

На садок і на город...

Отепер, голубонько, і ламай собі голову над тим, звідкіля взявся цей садок та ще й город при ньому. Бо ж в ілюмінаторі навіть берега не видно...

Але Ганнусю ілюмінатор вже не цікавив. Вона підняла очі до стелі, примружилася, ніби побачила на ній щось цікаве, і через хвилинку сказала:

А в долині, за городом...

Я теж задер голову до стелі. Стеля як стеля, блідно-блакитного кольору. На лампочці, що наді мною, сидять дві мухи і старанно вмиваються... Звичайнісінька стеля, і нічого на ній не написано. Отож, доведеться і далі вигадувати самому.

І я заходився вигадувати.

У відповідь на Ганнусине «за городом» мені одразу ж прийшло в голову: «Ходять люди з бутербродом». І гарно вийшло, якби не та обставина, що таких великих бутербродів у світі не існує. В усякому випадку, мені ще не доводилося зустрічати диваків, які б гуртом несли один-єдиний бутерброд. А сказати «з бутербродами» аж ніяк не можна, — не в риму буде.

Цікаво, а що ж все-таки є за тим городом — ліс, колгоспне поле чи дорога? А може, і не дорога зовсім, а річка якась. Звісно, не така велика й широка, як наш Дніпро, однак і не маленька. Якраз така, аби вміститися у рядок. І брід, певно, є через неї...

Так ось же воно:

Протікає річка з бродом!..

— Гарний рядок, — схвалила Ганнуса. — Я вже думала, що ти скажеш: «Ходять люди з бутербродом».

Я тільки витріщився на Ганнусю — звідкіля це їй відомо? Та у відповідь почув:

А до річки рано-вранці...

— Твоя черга, Костю!

А що тягнеться до тієї річки? Городи тягнуться, луки... А на луках, звісно, корови пасуться, метелики літають. А вночі ще й вовк якийсь із лісу вигулькне...

Так і кажу:

Ходять з лісу сіроманці...

З повагою поглянула на мене Ганнуса. Про вовків, мабуть, і не подумала. Проте здаватися не збиралася. Лише кирпу трохи наморщила, примружила блакитні оченята... І все ж таки придумала!

Вони бігають і виють...

Звісно, виють. Добре вовкам, вони хоч знають, що їм робити. А от що робити мені?

В задумі виходжу на палубу, ховаюся під тентом. Дощ періщить, як і раніше, проте на крайнебі вже з'явилися блакитні смуги. Мимохить підставляю під струмені одну руку, потім іншу. І чомусь привиділося мені, як найбільший з вовчої зграї, втомившись від безглузлого виття та біганини, усівся на зеленому моріжку біля берега і заходився полоскати в прозорій воді свої натруджені лапи...

Біжу до каюти і кажу:

В нашій річці ноги миють!..

Ганнуса в захваті заплескала в долоньки:

— Ой, як гарно ти придумав! Не лапи свої вовчі миють, а ноги! Зовсім як люди.

Я навіть фарбою червоною залився по самісінькі вуха. Від задоволення. Хоча, по совісті, то так і не зрозумів, чим ноги кращі від лап і навпаки.

А Ганнуса тим часом почала уважно розглядати двох тіточок, які розв'язували вузлики з їжею. Потім знову підсунулася до ілюмінатора, подивилася в нього і зітхнула. А через хвилину придумала таке:

Сонце світить, дощ ущух...

Хоча у цьому рядкові і не йшлося про вовків, я промовчав, бо зрозумів, що в нього вкладено, як кажуть дорослі, крик душі. Дуже вже, певно, хотілося Ганнусі, щоб з'явилося сонце.

А ще я мовчав тому, що не міг відвести погляду від тих двох тіточок. Вірніше від того, що було у їхніх вузликах. А були там підрум'янені пиріжки з м'ясом та капустою, солоні огірочки, великі і червоні, аж малинові, помідори... А я від самісінького ранку й ріски в роті не мав¹, коли не рахувати того, що в Києві ми з Ганнусею купили дві порції морозива.

Дивився я, дивився на ті вузлики, та й незчувся, як і з мого язика теж злетів крик душі:

Ой, як хочеться борщу!..

Ганнуса промовчала. Мабуть, і вона зрозуміла мій стан. Лише згодом, коли «Ракета» підходила до причалу, сказала:

— А ти, Костю, непогано граєш у вірші. Не гірше, ніж дехто у нашому дру... ні, вже третьому класі.

Якби хто знав, як мені приємно було слухати такі слова!.. Ні, що не кажіть, а діти часом теж чудовий народ.

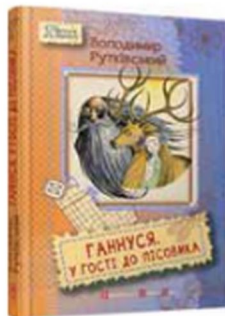
1. Назви дійових осіб твору. Що ти про них дізнався з тексту оповідання? Де відбувався описаний випадок?

2. Як довго тривала гра? Чим вона захопила Костю?

3. **Поміркуйте разом.** Чи є в оповіданні відповідь, як скласти вірш? Доведіть своє міркування.

До яких рядків, що склали Костя з Ганнусею, ви б могли придумати свій варіант? Спробуйте!

Будьте дослідниками! Пофантазуйте, якими могли бути пригоди Ганнусі у наступному році. Знайдіть і прочитайте продовження розповіді у нещодавно виданій книжці Володимира Рутківського «Ганнуса. У гості до лісовика».

¹ Ріски в роті не мав — був голодний, нічого не їв.

ДОЩ ІЗ КРАПЛІ ПОЧИНАЄТЬСЯ

**Все — із доброго чи злого —
починається з малого.**

Листя виросте з листочка,
з нитки вітчеться сорочка.

З насіння чи бруньки — гілка,
з гілки — дудочка-сопілка.

Хліб — з маленької зернини,
дощ — із чистої краплини.

Навіть річечка-ріка
починається з струмка.

День турботою почнеться,
все довкола уміхнеться.

Проганяй мерщій дрімоту —
і рукам давай роботу.

**І роби невтомно, вміло,
хоч мале, та добре діло.**

1. Що починається з малого? Скажи словами вірша.
2. У яких рядках висловлено головну думку вірша? Поміркуй, як можна втілити пораду поета у своєму щоденному житті.
3. Знайди у вірші рими.
4. Вивчи вірш напам'ять.

Щасливе майбутнє —
у дитячих долонях.
Малюнок *Аніти Котубей*,
9 років
(Закарпатська область)

**Бажаємо кожному з вас знайти і зберегти
свою співучу пір'їнку!**

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

Знаю...

- З яких тем складається розділ?
- Назви вірші Анатолія Костецького. Про що вони?
- Хто з дійових осіб оповідання Василя Сухомлинського, що ти прочитав, виявився сміливим?
- Назви авторів гумористичних віршів.

Розумію, можу пояснити...

- Які риси характеру виявила Шура з оповідання Всеволода Нестайка «Шура і Шурко»?
- Який смисл передає назва вірша Миколи Сингаївського «Дош із краплі починається»?
- *Із сміхом треба бути обережним...* Як ти зрозумів цю пораду Всеволода Нестайка?
- Поясни на прикладі, що таке рима у вірші.

Умію...

- Розрізнити жанри прочитаних творів: вірша, оповідання, гумористичного твору (*на вибір*).
- Визначити головну думку прочитаного твору (*на вибір*).
- Створити ланцюжок римованих слів:

криничка — ... ; зерно — ... ; свято — ... .

Виявляю ставлення, почуття...

- Який твір тебе захопив? Чим саме?
- Чи вважаєш ти, що в кожного має бути співуча пір'їнка?
- Чи погоджуєшся, що «*все — із доброго чи злого — починається з малого*»? Можеш навести приклад?
- Які вміння і якості, на твою думку, необхідно розвивати в собі, щоб пізнавати невідоме?

СЛОВНИЧОК ЧИТАЧА

Абза́ц — 1) відступ управо в першому рядку рукописного чи друкованого тексту; 2) частина тексту між двома відступами.

Абоне́мент — відділ у бібліотеці, де читачам видають книжки додому.

Автор — творець тексту, картини, приладу тощо.

Акро́вірш — вірш, у якому перші літери кожного рядка, прочитані зверху вниз, утворюють слово або вислів.

Анота́ція — коротка характеристика книжки або її частини.

Ба́йка — короткий, найчастіше віршований, твір повчального змісту. У байках в образах тварин, рослин, різних предметів висміюються людські вади. Автора байок називають **байкаре́м**.

Бібліоте́ка — слово грецького походження: *бібліо* — «книга», *тека* — «сховище»: 1) зібрання книг; 2) заклад, що видає книжки для читання, а також приміщення, де розміщено такий заклад.

Вірш — короткий поетичний твір, який відзначається особливим ритмом: римуванням рядків.

Гумористичні твори — твори, у яких доброзичливо, необразливо висміюються якісь вади, вчинки людей або тварин.

Діа́лог — розмова, яку ведуть дві особи.

Дові́дник — книга, у якій зібрано короткі точні відомості з певної галузі знань.

Друка́рня — підприємство, де виготовляють різну друковану продукцію (книги, журнали, газети тощо).

Енциклопе́дія — видання, яке містить найістотніші відомості з усіх галузей знань чи будь-якої однієї.

Епі́тет — образна ознака, що розкриває істотну характеристику предмета чи явища.

Журна́л — видання, присвячене різним галузям знань або адресоване читачам певного віку, яке друкується раз на місяць або частіше чи рідше.

Зага́дка — короткий опис істот, предметів, явищ, які треба впізнати, відгадати. Загадка спонукає побачити характерні ознаки істоти, предмета, явища. Загадки є народні та літературні.

Заголо́вок — назва твору, розділу, теми.

Змі́ст — 1) те, про що розповідається у творі; 2) перелік розділів, тем, назв творів, які є у книзі, із зазначенням сторінок.

Ілюстра́ція — наочне відображення художником змісту твору (малюнки, схеми).

Казка — народний або літературний (авторський) твір про вигадані, часто фантастичні події.

Казкар — особа, яка складає казки.

Кніга — з'єднані в одне ціле друковані або рукописні аркуші.

Картотека — зібрання карток з назвами творів і прізвищами авторів.

Каталог — перелік творів, які є в бібліотеці, складений у певному порядку (за алфавітом, за темами).

Колискові — пісні, якими присипляють дитину.

Коло читання — 1) книги, журнали, газети, які читає особа; 2) твори на певну тему.

Колядки — давні календарно-обрядові пісні, пов'язані із зимовими святами (Новий Рік, Різдво та інші).

Легенда — твір-переказ про події, факти, людей, оповитий казковістю, фантастикою, який завершується, як правило, повчальним висновком.

Міф — стародавня оповідь, що відображає уявлення давніх людей про виникнення світу, богів, фантастичних істот, людей, дива.

Науково-художнє оповідання — пізнавальний твір, у якому доступно, з елементами художнього стилю, розповідається про досягнення науки, техніки, культури.

Небилиця — твір, у якому описано те, чого в житті не буває.

Обкладинка — покриття книги переважно з паперу, яке тримає і захищає сторінки книги. На обкладинці вміщено найважливіші відомості про книгу (автор, назва, видавництво).

Оповідання — невеликий за розміром розповідний художній твір, здебільшого про одну чи кілька подій у житті людей, тварин, які відбуваються протягом нетривалого часу.

Палітурка — тверда обкладинка книги (з картону, тканини, шкіри).

Переказ — 1) усне оповідання про визначні події, знаменитих людей; 2) відтворення змісту прочитаного (усне чи письмове).

Підручник — навчальна книга.

П'єса — твір, у якому зміст передано через розмови дійових осіб. П'єси читають за ролями і розігрують як вистави на сцені.

Пісня — словесно-музичний твір, призначений для співу (вірш, покладений на музику). Є пісні народні та літературні.

Повість — прозаїчний твір, більший за обсягом, ніж оповідання, у якому зображено кілька подій із життя літературних героїв.

Порівняння — художній засіб, що полягає в зіставленні чи протиставленні одного предмета або явища з іншим для того, щоб глибше розкрити, яскравіше змалювати його.

Прислів'я — короткі влучні народні вислови повчального характеру, часто римовані.

Притча — невелике усне оповідання повчального характеру про якусь життєву пригоду, що утверджує перемогу добра, справедливості.

Псевдонім — вигадане ім'я або прізвище, яким користується автор замість справжнього власного прізвища.

Ріма — суголосне закінчення слів у віршованих рядках.

Скоромовка — жартівливий вислів, складений із важких для швидкої вимови слів.

Титульна сторінка — перша сторінка книги, на якій зазначено: прізвище автора, назва книги, місто, рік видання, видавництво. Слово *титул* походить з латинської мови й означає — «назва».

Форзац — аркуш паперу, який з'єднує основну частину книги з обкладинкою.

Шрифт — форма написання літер, цифр.

Хрестоматія — книга для читання, у якій зібрано тексти з певного предмета чи теми.

Відповіді на загадки:

бурулька; вода; Місяць; ніч;
туман і Сонце; капуста;
блискавка; вітер; дощ;
картопля (с. 22).

При оформленні підручника використано репродукції художніх робіт відомих українських художників: Павла Волика, Костя Лавра, Марії Приймаченко, Василя Чебаніка.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

ІЗ СКАРБНИЦІ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

За Софією Грицюю. Наші джерела.....	5
ПОБУТОВІ КАЗКИ	
Мудра дівчина (Українська народна казка)	6
ПРИТЧІ	
Без труда нема плода (Народна притча).....	12
У пригоді (Народна притча). Записала Олена Пчілка	13
НАРОДНІ ЛЕГЕНДИ	
Хліб і золото	14
Місто Сміла	15
НАРОДНІ ПІСНІ	
Стоїть явір над водою (Українська народна пісня)	16
Котився віночок по полю (Українська народна пісня)	17
НАРОДНІ УСМІШКИ	
Швачка. Син та мати. Записав Борис Грінченко	18
ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ	
Українські народні прислів'я	19
Прислів'я народів світу	20
Скормовки.....	21
Загадки	21
Галина Кирпа. Мова моя	22
Перевір свої досягнення.....	23

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

ЩО БУЛО НА ПОЧАТКУ СВІТУ

Створення світу	25
Ольга Бондарук. Міфи про створення світу та людей.....	26
Дедал та Ікар. Переказала Катерина Гловацька	28
Як ще не було початку світа... (Українська народна обрядова пісня). Записала Євгенія Ярошинська.....	31
За Сергієм Плачиндою. Гнів Перуна	32
Перевір свої досягнення.....	35

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Олесь. Наші предки — слов'яни.....	37
Ярослав Мудрий	39
Іван Крип'якевич. Книги за княжих часів	42
Дмитро Білоус. У назвах міст і сіл слова... ..	42
Алла Коваль. Місто Чернігів.....	43
Марія Хоросницька. Звідки в міста назва — Львів.....	44
Володимир Сосюра. Дзвін шабель... ..	45
Марія Пригара. Козак Голота.....	45
Іван Гнатюк. Козацький дуб	50
Іван Боднарчук. На новій землі	52
Тамара Коломієць. Ялинка мого дитинства (Спогади).....	54
Як давно в Україні з'явився жовто-блакитний прапор?	56
Дмитро Павличко. Наш прапор	58
Наталка Поклад. Гімн	58
Перевір свої досягнення.....	59

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

ЯК НЕ ЛЮБИТЬ ТОЙ КРАЙ...

Володимир Сосюра. Як не любить той край... ..	61
Ліна Костенко. Усе моє, все зветься Україна	61
Василь Сухомлинський. Восени пахне яблуками	62
Олександр Олесь. Степ.....	64
Марко Вовчок. Літній ранок	65
Михайло Коцюбинський. Літній день	65
Надія Кир'ян. Євшан.....	66
Григорій Тютюнник. Ласочка	67
Тетяна Кара-Васильєва. Співуча глина (Скорочено).....	71
Володимир Лучук. Скільки річок в Україні?.....	73
Степан Жупанин. Загадка-добавлянка	74
Ліна Костенко. Я хочу на озеро Світязь... ..	74
Василь Сухомлинський. Не забувай про джерело	75
Анатолій Качан. Летючий корабель.....	77
Перевір свої досягнення.....	78

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ

Тарас ШЕВЧЕНКО

Про себе	81
Вітер віє-повіває... ..	84
Вітер з гаєм розмовляє... ..	85
Реве та стогне Дніпр широкий... ..	85
Музей «Заповіту» Тараса Григоровича Шевченка в Переяславі	86

Іван ФРАНКО

Роман Завадович. Поет-Каменярь (Скорочено)	89
Іван Франко. Дивувалась зима... ..	91
Дрімають села.....	91
Лисичка-кума	92

Леся УКРАЇНКА

Микола Олійник. Леся (Уривок із повісті)	98
Леся Українка. Конвалія (Уривок)	101
Давня весна	102
Біда навчить	103

Павло ТИЧИНА

Де не глянь — колоски (Уривок із вірша «Де тополя росте»)	110
Хор лісових дзвіночків	111
Сонце і дим	112

Максим РИЛЬСЬКИЙ

Дитинство	113
Ким хочеш бути, хлопчику, в житті?	114
Перевір свої досягнення.....	115

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.

РОЗПОВІДІ ПРО НАС САМИХ

Езоп. Двоє приятелів і ведмідь	117
Леонід Глібов. Зозуля й Півень	119
Олена Пчілка. Котова наука	122
Неля Шейко-Медведева. Лисиця, що впала з неба (П'єса-казка на 2 дії)	124
Перевір свої досягнення.....	134

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.

ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ ЗАРУБІЖНИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Ліна Костенко. Затишно дітям в пазусі казок...	135
Олександр Пушкін. Казка про царя Салтана... (Уривки)	137
Ганс Крістіан Андерсен. Гидке каченя (Скорочено)	144
Джанні Родарі. Дорога, що нікуди не вела	151
Перевір свої досягнення	154

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ.

СВІТ ДИТИНСТВА В ЛІТЕРАТУРІ

ЛЮДИНА ПОЧИНАЄТЬСЯ З ДОБРА

Любов Забашта. Сказав мудрець ...	156
Анатолій Костецький.	
Мрія	156
Спішу додому	158
Василь Сухомлинський.	
Не загубив, а знайшов	159
Всеволод Нестайко. Шура і Шурко	161
Марія Чумарна. Казка про друга	166
Всеволод Нестайко. Із сміхом треба бути обережним	171
Галина Малик. Мавпині іменини	171
Грицько Бойко. Консультант	172
Микола Сингаївський. Сміх для всіх	173

У КОЖНОГО Є СПІВУЧА ПІР'ІНКА

Василь Сухомлинський. Співуча пір'інка	174
Ганна Чубач. Найрідніші голоси	175
Степан Жупанин. Намалюю вітер	176
Ліна Костенко. Якщо не можеш вітер змалювати	176
Олександр Єфімов. Тут усе є	177
Емілія Саталкіна. Кожний знає своє діло	178
Володимир Рутківський. Як складають вірші	179
Микола Сингаївський. Дощ із краплі починається	184
Перевір свої досягнення	185
Словничок читача	186